

Всесвітня історія

Гісем О.В.

«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ»

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ

загальноосвітніх навчальних закладів

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН
2015

УДК 94(075.3)
ББК 63.3я72
Г 46

Рецензенти:

Бармак М.В., професор кафедри історії України ТНПУ
ім. Володимира Гнатюка, доктор історичних наук.
Вовк Ю.І., вчитель історії ЗОШ №16 м. Тернополя, вчитель-методист.

Гісем О.В.

Г 46 Всесвітня історія : підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч.
закл. / О.В. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан,
2015. — 320 с. : іл. + 1 електрон. опт. диск (CD). — Електрон.
версія. — Режим доступу:
<http://www.bohdan-digital.com/edu>.

ISBN 978-966-10-4111-9

**УДК 94(075.3)
ББК 63.3я72**

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

© Гісем О.В., 2015
© Навчальна книга — Богдан, 2015
оригінал-макет, 2015

ISBN 978-966-10-4111-9

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— *Історичні терміни і поняття.*

— *Цікаво знати.*

Подано додаткову цікаву інформацію
для тих, хто хоче знати більше.

— *Мовою документа.*

Подано тексти уривків з писемних дже-
рел, що знадобляться для глибшого за-
своєння матеріалу.

— *Тим часом в Україні...*

Подано датовані події історії України,
які відбувалися синхронно з подіями,
що вивчаються.

— переглянь, прослухай.

Піктограмою у підручнику позначено ті його складові, які можна відкрити у pdf-файлі або скориставшись CD, що входить у комплект.

У зв'язку з великим обсягом електронної складової підручника, у pdf-файлі активною є тільки її частина. Для завантаження всіх матеріалів треба перейти за посиланням:

<http://www.bohdan-digital.com/edu>.

Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу

У 6-му класі ми, вивчаючи історію Стародавнього світу, дізналися про життя первісних людей, історію Стародавнього Єгипту та Передньої Азії, Індії та Китаю, античних Греції та Риму.

Ми ознайомилися з поступовим розвитком людської цивілізації від появи людини на Землі до виникнення перших держав.

Упродовж цього часу люди навчилися виготовляти перші знаряддя праці, розводити вогонь, одомашнювати тварин, ліпити глиняний посуд, виплавляти метали, прясти тканини тощо.

Згодом з'явилися писемність, гроші, держава, право, податки, армії, релігії, наука, література, шедеври мистецтва й архітектури — словом все те, без чого не можна собі уявити цивілізацію.

Розгляньмо малюнки і пригадаймо основні віхи історії Стародавнього світу.

1. Який період розвитку людства відображено на малюнку?
 2. Якими знаряддями праці користуються люди?
 3. Які їх основні заняття?
1. Що на малюнку свідчить про прогрес у житті людей? Які знаряддя праці зображені на малюнку?
 2. Який період розвитку людства намагався відобразити художник?

1. Які нові заняття людей відображено на малюнку?
2. Чому зміни відображені художником отримали назву «неолітична революція»?

3. Що дає підстави стверджувати, що на малюнку зображено часи Стародавнього Єгипту?
4. З якою метою здійснюється зображене будівництво?

1. На малюнку зображено зиккурат. Яку роль вони відігравали у житті суспільства Межиріччя (Месопотамії)?
2. Які заняття зображено на малюнку?

1. За якого імператора почалось будівництво зображеної споруди?
2. З якою метою вона будувалась?

1. Які елементи проведення народних зборів в Афінах зображено на малюнку? Хто мав право брати в них участь? Які питання вирішувалися на народних зборах?
2. Коли відбувається розквіт афінської демократії?

1. Яке місце зображена подія займала в історії Стародавньої Греції?
2. Коли вперше відбулась зображена подія?

1. Яка битва Александра Македонського зображена на малюнку?
2. Що стало наслідком завойовницьких походів Александра Македонського?

1. На малюнку зображено триумф римського полководця? З якого приводу вони влаштовувалися? Які завоювання здійснив Рим за часів республіки, а які за часів імперії?
2. Складіть опис зображеної процесії.

1. Що зображено на малюнку?
2. Де відбувалися гладіаторські бої?
3. Хто ставав гладіаторами?

1. На малюнку зображена одна з перших християнських громад.
2. Коли зародилось християнство?
3. Які причини його швидкого поширення в Римській імперії?

ВСТУП

Що таке історія середніх віків?

1. Місце Середньовіччя в історії людства

Загибель у 476 р. Західної Римської імперії стала трагічним фіналом історії стародавнього світу і водночас початком нового етапу всесвітньої історії — Середніх віків. Для сучасників тих подій зміна історичних епох відбулась майже непомітно, — в їхньому щоденному житті мало що змінювалося. Проте вже не одне десятиліття ставало гірше. Найбільша держава Стародавнього світу розпадалася довго. До частих змін правителів вже звикли. Та й Рим вже майже два століття не був столицею, і його вже кілька разів встигли захопити, пограбувати війська „союзні” Риму племен. Але за цим крилися зміна епох. Нова епоха, що наступала, згодом історики назвали **Середні віки**.

Першими термін «середні віки» стали використовувати в XV—XVI ст. італійські мислителі. Цією назвою вони характеризували великий історичний відрізок між двома «просвіченими» епохами — античністю і Відродженням. Добу V—XV ст. вони вважали часом дикунства і варварства до того часу, поки не стали відомими втрачені й забуті досягнення античної **цивілізації**. Із часом термін «середні віки» набув поширення і закріпився за періодом європейської історії від середини V до кінця XV ст., хоча й набув децю іншого значення.

! **Цивілізація** — рівень, ступінь суспільного розвитку матеріальної та духовної культури.

Ознаки цивілізації:

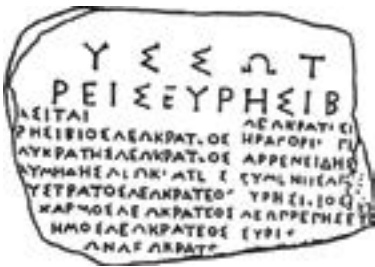
поява міст

відділення ремесла від землеробства

створення держави

виникнення писемності

розшарування суспільства на класи

У римському сприйнятті варварами стали передусім народи, що жили на просторах Європи: кельти, германці, слов'яни. Найбільше вплинули на подальшу долю Західної Римської імперії германці.

! **Варвар** — зневажливий термін, що стосувався представників народів, далеких від цивілізації.

Так сталося, що внаслідок багатьох причин у V ст. варварство перемогло цивілізацію і стало початком нової епохи.

Справді, середні віки — це час повернення від цивілізації у варварство; час, коли багато досягнень античної цивілізації було втрачено; це час жорстокості; час варварства та неосвіченості, забобон і

Варвари

релігійних упереджень, забуття здобутків науки і літератури, це — час інквізицій, жорстоких воєн і страшних епідемій. Середні віки починаються занепадом Римської цивілізації і появою варварських королівств.

Та не все так однозначно. Середні віки — це час шляхетних рицарів і прекрасних дам; це — час мудрих королів і вчених монахів; це — час створення героїчних епосів і зведення величних храмів. Це час, коли вся Європа була втягнута в цивілізаційний розвиток.

Періодизація історії середніх віків

Середньовіччя — велика історична епоха, однак її хронологічні межі важко чітко окреслити.

Середньовіччя як доба в історії Європи охоплює приблизно тисячу років і, як правило, поділяється на три періоди:

- **раннє Середньовіччя** (кінець V—X ст.) — зародження і становлення західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації;
- **розвинене Середньовіччя** (XI — перша половина XIV ст.) — розквіт західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації;
- **пізнє Середньовіччя** (друга половина XIV — кінець XV ст.) — за вдалим висловом нідерландського історика XX ст. Йоганна Гейзінга, це «осінь Середньовіччя», або епоха пишного і прекрасного відцвітання середньовічної культури, що завершує історію середніх віків.

! **Історична періодизація** — поділ історії на певні періоди, що є історичними етапами суспільного або культурного розвитку країн та народів і характеризуються визначними подіями, явищами або процесами.

Навіщо ми вивчаємо епоху Середньовіччя? Вона ж давно минула! Але якщо поглянути уважніше, сучасність тісно пов'язана із Середньовіччям. У середні віки була започаткована історія народів і держав сучасної Європи, склалася та культурно-політична і духовна спільність, яку називають «Заходом». На Сході в середні віки також відбувалися зміни. Одна з них — виникнення арабо-мусульманської цивілізації, яка, до речі, зберегла і передала Заходу багато надбань античних часів. Продовжували стрімко розвиватися Індія і Китай.

У середні віки склалася сучасна лічба років, виникла писемність сучасних народів Європи: на основі латинської абетки — у Західній та Центральній Європі, на основі грецької — у Південній та Східній. Та Європа, яку ми знаємо, і більшість сучасних держав з'явилися саме в середні віки. Остаточо утвердилися такі світові релігії, як християнство та іслам.

Багато традицій, законів, рис культури беруть свій початок у Середньовіччі. Середні віки зберегли для нас частину спадщини стародавніх часів і самі залишили нам багато здобутків. Ми розуміємо добро і зло, честь і безчестя, пристойність і непристойність так, як це розуміли люди тих часів. Дотепер у мі-

стах можна побачити діючі споруди Середньовіччя, у музеях — неперевершені витвори майстрів, а книги середньовічних авторів мають велику популярність. Люди користуються тими речами, які були винайдені в епоху Середньовіччя,— гудзиками, окулярами, ножицями, механічними годинниками, кінською упряжжю, папером, порохом тощо. Крім того, середньовічні майстри придумали сукні й штани. І цей перелік можна продовжувати. Вивчаючи минуле, можна краще зрозуміти сучасність, а іноді й винайти щось нове. Недарма існує вислів: «Усе нове — це добре забуте старе». Якщо історія стародавнього світу вивчає цивілізації, які розвивалися переважно в Середземноморському регіоні, то історія середніх віків вивчає народи, які заселяли Європу та Азію.

Перед вами книга, яка розповідає про ці далекі події. Прочитайте її, пориньте у світ Середньовіччя і спробуйте скласти власне враження про ту епоху.

► Які хронологічні рамки історії середніх віків?

2. Джерела з історії середніх віків

За час існування на Землі людство залишило багато «слідів» своєї діяльності. Історики старанно відшукують їх, вивчають і намагаються якнайвірогідніше відтворити життя людей у минулому. Як ви вже знаєте, учені називають ці «сліди» життєдіяльності людини історичними джерелами.

! **Історичні джерела** — все створене в процесі людської діяльності, що відображає історичний розвиток і дає можливість вивчати минуле людського суспільства. Досліджуючи історичні джерела, учені дізнаються про те, яким було життя людей кожної історичної епохи.

Середньовіччя віддалене від наших часів меншим відрізком часу, ніж стародавня історія, тому історичних пам'яток і різноманітних історичних джерел для вивчення середньовічної епохи набагато більше. Для вивчення історії Середньовіччя використовують **речові джерела**. До них належать залишки матеріальної культури минулого, зокрема різноманітні будівлі, знаряддя праці, меблі, зброя, одяг тощо.

Велике значення мають **писемні джерела** — документи, історичні твори-хроніки або інші писемні свідчення. Вони доповнюють те, про що можна дізнатися за речовими джерелами, і допомагають повніше відобразити картину життя се-

Речові джерела

Писемні джерела

Етнографічні джерела

редньовічної людини, думки й погляди людей тієї доби.

Велике значення мають етнографічні джерела. Етнографічними історичними джерелами для вивчення Середньовіччя є збережені до нашого часу давні звичаї, вигляд житла, різноманітні технології та фольклор.

! **Етнографія** — історична наука про особливості життя, побут, господарство, перекази, вірування народів.

До наших часів збереглося чимало легенд, переказів, казок, пісень тощо з часів Середньовіччя. Всі вони становлять масив усних джерел. Вони дають розуміння того, як сприймався світ середньовічної людиною. А іноді оповідає про події, які не відображають інші джерела.

Також значну цінність становлять мовні джерела. Мова не є сталою. Вона розвивається і змінюється, відбиваючи зміни у розвитку суспільства. Аналіз мов дає безцінний матеріал для розуміння зовнішніх впливів, рівня розвиненості суспільства тощо.

Лише поєднання інформації з усіх цих джерел дозволяє створити повну картину життя середньовічної людини та її світу.

Джерела вивчення історії середніх віків

Типи історичних джерел				
Речові	Писемні	Етнографічні	Усні джерела	Мовні джерела
Залишки будівель, поховання, знаряддя праці, побуту, зброя, прикраси тощо	Літописи, документи, договори тощо	Результати досліджень етнографів	Легенди, білини, перекази, казки, пісні тощо	Дані з історії розвитку мови

3. Як працювати з підручником

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно познайомитися з його змістом та структурою. Матеріал підручника об'єднано в шість розділів, кожен з яких містить від чотирьох до шести параграфів, що, у свою чергу, поділяються на декілька пунктів. У тексті ви зустрінете слова і дати, виділені чорним шрифтом. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Як ви вже знаєте з минулого року, історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, котру необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів. Працюючи на заняттях і вдома, необхідно обов'язково перевіряти себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали хронологію подій, імена осіб, нові поняття і терміни.

Важливу роль для розуміння матеріалу мають наведені в підручнику документи, ілюстрації, карти і схеми. Працюючи з відповідним параграфом, необхідно прочитати включений до нього документ і відповісти на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Схема розкриє вам зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснить його особливості тощо. Робота з історичною картою дозволить з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили.

Після кожного параграфа розташовані запитання і завдання. Звертайте увагу на умовні позначки поряд із ними. Вони допоможуть вам краще зрозуміти, що і як необхідно виконати.

Закінчивши навчальну тему, ви матимете можливість підсумувати вивчений матеріал за наведеними після неї узагальнюючими завданнями. Тестові завдання до теми дозволяють вам здійснити самоперевірку рівня своїх знань за її матеріалом.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, необхідно звертати увагу на розміщені на його сторінках позначки та їхнє значення.

- «Мовою документа» — наведені тут фрагменти з історичних джерел вам необхідно прочитати і дати відповіді на запитання до них.
- «Цікаві факти» — у цій рубриці ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом того, про що йдеться в параграфі.
- «Постать в історії» — під такою рубрикою розташована інформація про видатних історичних діячів, яка допоможе вам зрозуміти їхній внесок в історію.
- «Терміни та поняття» — тут ви знайдете тлумачення наведених у тексті понять і термінів.
- «Розгляньте малюнок і складіть розповідь» — ця рубрика містить завдання, спрямовані на формування образу матеріалу, що вивчається.

- «Закріпімо знання» — наведені тут запитання допоможуть вам здійснити самоперевірку, переконатися в тому, що ви запам'ятали з тексту параграфа, дозволять осмислити прочитане.
- «Інформаційні ресурси» — тут, після кожного параграфа, ви знайдете посилання на додаткові інформаційні ресурси, які допоможуть вам краще опанувати навчальний матеріал.
- «Практична робота» — цей структурний елемент підручника містить необхідні матеріали для організації практичних робіт, які передбачені програмою.
- «Завдання для узагальнення» — під такою рубрикою розташована вміщено систему завдань, історичних задач і запитань, які дозволять узагальнити набуті знання. Ці завдання виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання.
- «Завдання для тематичного оцінювання» — у цій рубриці міститься необхідний набір завдань для проведення тематичного оцінювання знань.

Закріпімо знання

1. На які періоди сучасні вчені поділяють історію людства?
2. Як виник термін «середні віки»? Які історичні межі Середньовіччя?
3. Назвіть різновиди історичних джерел, за якими вивчають історію середніх віків.
4. Чи можна погодитися з висловом «Як із джерела отримують воду, так з історичного джерела отримують знання про минуле»?
5. Як ви розумієте вислів про те, що історія є «наукою про людей у часі»?
6. Класифікуйте зображені історичні джерела.

Розділ I

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

§ 1–2. Народження середньовічної Європи

1. Римський і варварський світи в середині I тисячоліття

Народженню середньовічної Європи передували занепад Римської імперії (із III ст.), Велике переселення народів (IV–VII ст.), розселення варварів на території Західної Римської імперії та утворення ними варварських королівств. Біля колиски середньовічної Європи стояли два протилежні й несхожі світи: античний (греко-римський), що з початку нашої ери активно християнізувався, і варварський.

! **Варвари** — зневажлива назва всіх іноземців, які не мали грецького і римського виховання, не були причетними до їхньої культури, не знали їхньої мови.

Складний і важкий шлях поєднання цих світів тривав декілька століть (із V до IX ст.).

Станом на середину I тис. Римська імперія являла собою лише слабку тінь колишньої могутності. Криза і занепад імперії, які розпочалися в III ст., зробили її нездатною витримати навалу варварів. Припинення завойовницьких війн спричинило скорочення кількості рабів, що негативно позначилося на стані сільськогосподарства та ремесла. Щоб якось компенсувати нестачу робочих рук, раби та вільні селяни стали перетворюватися на колонів.

! **Колони** — залежні від землевласників орендатори, які за право користуватися землею віддавали третину вирощеного врожаю.

Мовою документа

Проповідник Сальвіан про втечу римлян до варварів (V ст.)

Бідні, знедолені вдови стогнуть, сироти без покровительства, і настільки, що багато з них навіть знатного походження і гарно освічені, утікають до варварів. Щоб не загинути під тяжістю державного тягаря, вони йдуть шукати у варварів римської людяності, бо вже не можуть більше терпіти варварської нелюдяності римлян.

? Про що розповідає цей документ?

? Чим була зумовлена втеча римського населення до варварів?

Попри занепад Римська імперія ще зберігала свою привабливість для завойовників: великі міста, багаті маєтки, доглянуті поля, виноградники, сади, «вільні» римські дороги тощо.

Так сталося, що варварами в римському сприйнятті стали, насамперед, народи, що жили на просторах Європи: кельти, германці, слов'яни. Найбільший вплив на подальшу долю Західної Римської імперії справили германці.

Рим дізнався про германців рано. Переважна частина германських племен у I–IV ст. розселилися в прикордонних з імперією областях. Германці вирощували жито, ячмінь, пшеницю, овес, розводили худобу. Полювали і збирали по лісах і болотах ягоди, гриби тощо. Із болотних руд германці отримували залізо, із якого виготовляли знаряддя праці та зброю.

Сім'ї германців були великими. Під одним дахом проживали декілька десятків найближчих родичів. Кілька сімей утворювали рід. Із родів складалися племена, які в III–IV ст. почали об'єднуватися в могутні племінні союзи.

Сім'я → Рід → Плем'я → Союз племен

- ▶ Що з зображеного на малюнку свідчить про процес переселення?
- ▶ Визначте на малюнку вождя племені.
- ▶ Чому більша частина чоловіків озброєна? Чим озброєні германські воїни?
- ▶ Які елементи одягу германців не схожі на римські?

Поселення германців під час переселення

Найважливіші питання життя племені вирішувалися на народних зборах. Старійшини і вождь обговорювали і приймали найважливіші рішення, які потім схвалювалися на зборах. Деякі питання вони вирішували, навіть не радячись з усім племенем. Вождя і старійшин називали знаттю, оскільки вони користувалися владою, авторитетом і повагою. Як правило, плем'я обирало вождем сміливого, мудрого й досвідченого воїна. Але починаючи від IV–VI ст. влада вождів у деяких племен поступово стає спадковою.

Головною опорою вождя була дружина — загін відважних й особисто відданих воїнів.

Лад, що існував у германців у першій половині I тис. н. е., заведено називати військовою демократією.

Лад, що існував у германців у першій половині I тис. н. е., заведено називати військовою демократією.

Система влади у варварських племен

Народні збори	Рада старійшин	Вождь	Дружина
---------------	----------------	-------	---------

Лімес

- ▶ За малюнком визначте основні елементи лімесу.
- ▶ Чому лімес не врятував Західну Римську імперію від загибелі?

Велике переселення народів

Взяття Рима Гейзеріхом

Рим після декількох невдалих спроб підкорити світ варварів відгородився від нього **лімесом** — укріпленою лінією на кордонах, що складалася з ровів, башт, воєнних таборів. Але кордон не роз'єднав два світи, а скоріше поєднав їх. У прикордонних містах процвітала торгівля, усе більше германців ішли служити до римського війська, германська знать переймала деякі манери й звичаї римлян, відправляла своїх дітей навчатися античної мудрості.

Але в IV ст. розпочалися події, про які сучасник писав так: «Гуни накиннулися на аланів, алани — на готів, готи, що були вигнані зі своєї батьківщини, відібрали в нас Іллірію. І це ще не кінець...» Світ варварів прийшов у рух, який дістав назву «Велике переселення народів» (IV—VI ст.). У Західну Римську імперію рушила сила-силенна варварів, зупинити яку вона була не в змозі.

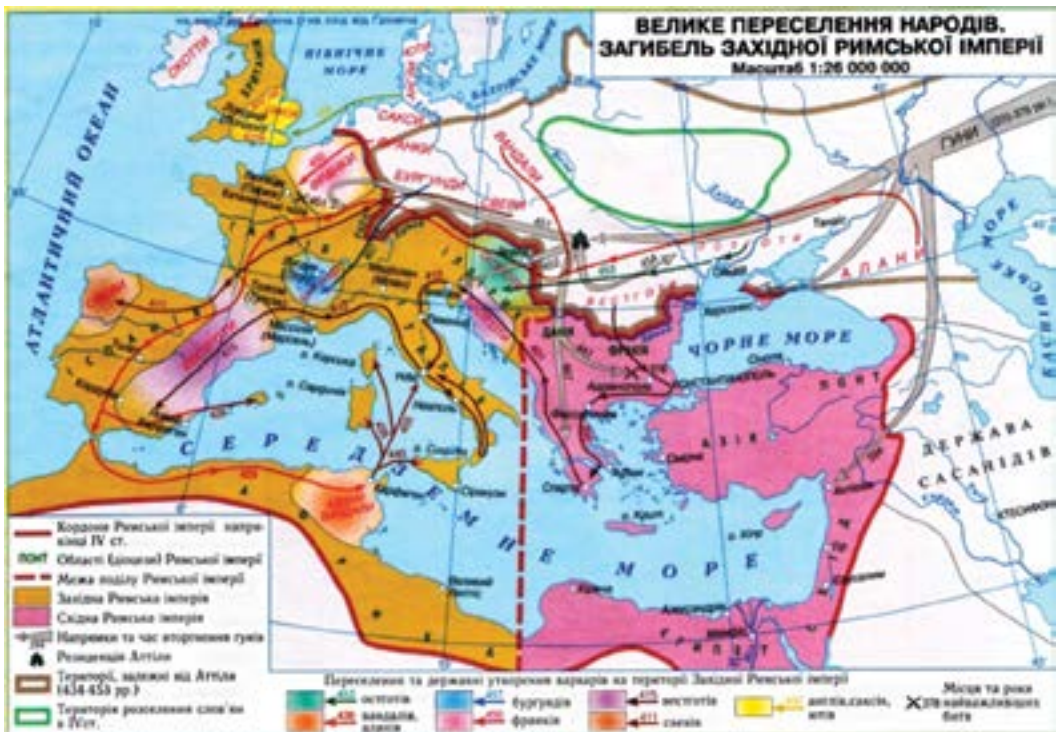
Наслідком Великого переселення народів стало падіння Риму (410 р.), розорення його вандалами (455 р.), загибель Західної Римської імперії (476 р.) і створення варварських королівств.

! **Велике переселення народів** — пересування в IV–VII ст. германських, слов'янських, сарматських та інших племен на території Римської імперії.

Одоакр

Карта Великого переселення народів. Варварські королівства

- ▶ Які відмінності між античним і варварським світами?
- ▶ Що таке Велике переселення народів?

2. Варварські королівства

Першу варварську державу на території Західної Римської імперії — **Тулузьке королівство** — утворили вестготи в 418 р. за згодою імператора Гонорія. Королівство фактично було самостійним, а його столицею стало місто Тулуза.

Приблизно в той самий час у Північній Африці виникло Вандалське королівство зі столицею на місці давнього Карфагена.

Готи

Міграція готів

Готські війни

Мавзолей
ТеодоріхаЗолота
монета
Теодоріха

! **Варварські королівства** — державні утворення германських племен, що постали на теренах Західної Римської імперії в результаті Великого переселення народів.

У басейні Рони в середині V ст. виникло Бургундське королівство зі столицею в Ліоні. Невелике за розмірами, воно мало значний вплив на життя Західної Римської імперії.

Після усунення від влади римського імператора Ромула Августула виникло королівство Одоакра зі столицею в Равенні.

Але проти нового правителя змовилися імператор Східної Римської імперії Зенон і молодий вождь остготів Теодоріх. У результаті цього останній у 493 р. вторгся до Італії і, убивши Одоакра, проголосив себе «королем готів та італіків». Держава Теодоріха була найбільшим із королівств, заснованих германцями на території Римської імперії. Проте після смерті імператора його держава припинила своє існування.

Від середини V ст. розпочалося масове вторгнення на територію колишньої римської провінції Британія північно-західних германських племен саксів, англів і ютів. У результаті англосаксонського завоювання на землях Британії утворилися сім королівств. Згодом завойована ними країна стала називатися Англією.

У цей же час у Північній Галлії виникає Франкське королівство.

Усі варварські королівства існували недовго: одні розпадалися, інші були завойовані. Лише Франкське королівство тривалий час зберігало свою міць. Саме воно відіграло важливу роль у подальшому розвитку Європи.

Варварські королівства

Назва	Роки існування
Вестготське	418—511
Вандальське	429—545
Бургундське	457—534
Одоакра	476—493
Франкське	486—843
Остготське	493—554

- ▶ За малюнком визначте основні елементи лімесу.
- ▶ Які племена засновували варварські королівства на теренах Західної Римської імперії?

3. Франкська держава Меровінгів

Назву «франки» (перекладають як «вільні», «відважні») почали використовувати із середини III ст. стосовно германських племен, які жили в нижній та середній течіях Рейну. У V ст. франки захопили Північно-Східну Галлію. Одним із найвідоміших вождів франків у той час був Меродей. Саме він започаткував першу королівську династію франків — Меровінгів. Найславетнішим представником цієї династії став онук Меродея — король **Хлодвіг** (481–511).

У 486 р. Хлодвіг уклав союз із вождями інших племен і вирушив у римські володіння. Поблизу міста Суасон у вирішальній битві франки розбили римські війська і завоювали Північну Галлію, де утворилося Франкське королівство.

Завоювавши величезну територію, Хлодвіг щедро наділив усіх франків землею. Більшість римських і галльських землевласників визнали владу Хлодвіга, зберегли свої володіння і разом із франкськими вождями, які теж стали великими землевласниками, перетворилися на правлячу верхівку Франкського королівства. Прості франки стали дрібними землевласниками, отримавши невеликі ділянки землі.

Після завоювання Галлії Хлодвіг знищив більшість вождів, із якими разом воював проти римлян, і став королем — єдиним правителем держави.

- ❗ **Король** — одноосібний правитель держави, влада якого передається у спадок.

Франки

Хлодвіг

Франкський воїн

Хрещення Хлодвіґа

Усі питання Хлодвіґ вирішував самостійно або радився з довіреними особами. У розпорядженні короля була постійна військова дружина, на утримання якої, за римським звичаєм, почали збирати податки. Для збору податків і підтримання порядку в державі Хлодвіґ із близьких йому людей призначав правителів — графів. Найвищим суддею у Франкському королівстві був сам король.

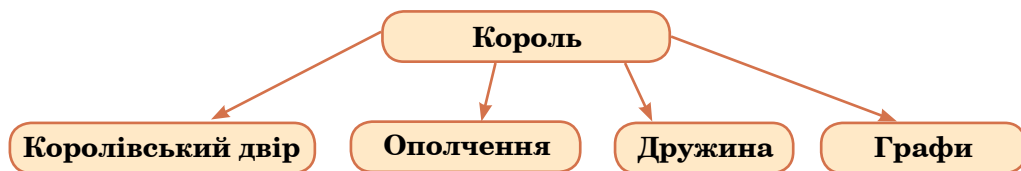
А тим часом в Україні...

I ст. н.е. — перша згадка про венедеїв на території України.

375 р. — смерть антського князя Божа.

Поч. VI ст. — заснування Києва.

Система управління франками за Хлодвіґа

Сторінки з «Салічної правди»

Жителі завойованої франками Північної Галлії були християнами. Для того щоб посилити владу й авторитет серед них, Хлодвіґ разом із дружиною в 496 р. прийняв християнство за західно-римським зразком. Наслідком цього стала підтримка Хлодвіґа й його наступників із боку християнського духовенства, що полегшило подальше підкорення

Південної Галлії, а також сприяло зміцненню авторитету королівської влади серед франків.

До завоювання Галлії у франків не було писаних законів, а існували лише звичаї, які в усній формі передавалися з покоління в покоління. Такі правила поведінки називають звичаєвим правом. Запис законів франків, зроблений за Хлодвіга, є однією з найвизначніших пам'яток звичаєвого права у Європі. Він дістав назву «Салічна правда» (за назвою франкського племені, із якого походив Хлодвіг — салічні франки) і став першим збірником писаних законів у франків.

Наказавши записати давні закони, Хлодвіг тим самим хотів підкреслити, що король судив за давніми звичаями свого народу.

Збірник законів «Салічна правда» мав величезне значення, оскільки став свідченням початку поступового переходу від варварства до цивілізації.

Після смерті Хлодвіга Франкське королівство було поділене між чотирма його синами, які продовжили завоювання батька. Водночас брати намагалися знищити один одного й загарбати чужі землі.

Наприкінці VI ст. відбулися важливі зміни в системі землеволодіння франків. Земельні ділянки, отримані франками після завоювання Галлії, стали їхньою приватною власністю — **алодом**, який можна було вільно продати або заповісти. Поява приватної власності на землю свідчила про розпад давніх родових традицій і формування підвалин нового суспільства.

! **Алод** — приватне земельне володіння.

У другій половині VII ст. Франкське королівство остаточно занепало. Сучасники назвали цю добу «часом лінивих королів». Королі з династії Меровінгів лишалися при владі, але насправді всі справи вирішували королівські управителі — майордами.

! **Майордом** — управитель королівськими маєтками, двором.

- ▶ Які зміни у житті франків відбулись за часів правління Хлодвіга?
- ▶ Що таке „Салічна правда“?

4. Каролінги. Франкська імперія

Наприкінці VII ст. єдиної Франкської держави фактично не існувало, до того ж їй загрожували нові завойовники — араби. Боротьбу проти них очолив майордом **Карл Мартелл** (715–741). Він розумів, що лише добре озброєний кіннотник, здатний до далеких походів і швидкого пересування, міг зупинити арабів, основу війська яких складала легка кіннота. Але спорядження вершника було дуже дорогим (дорівнювало вартості 18–20 корів), і простий франкський воїн не мав змоги його купити.

Карл Мартелл

Піпін Короткий

Король Піпін Короткий, син Мартеля, спостерігає за постригом экс-короля Хільдеріка III, в монахи

Для придбання зброї і коней Карл почав відбирати землі в церкви й передавати їх у довічне володіння воїну за умови несення ним військової служби. Селяни, які жили на цих землях, повинні були утримувати своєю працею нових власників. Така форма володіння землею дістала назву **бенефіцій** (від латин. *beneficium* — благодіяння). Зі створенням важкої кінноти було започатковане середньовічне рицарство (від нім. *Ritter* — вершник, кінний воїн).

Про обряд помазання на царство згадувалося в книгах Старого Заповіту. Під час цього обряду вищі священнослужителі змазували миром (особливо священною олією) чоло, руки і спину короля. При цьому, як уважалося, на монарха переходила дарована Богом вища благодать, і він перебував під божим захистом. Згодом обряд помазання на царство запозичили у франків інші європейські володарі. Піпін Короткий передав свою владу сину Карлу, якого згодом назвуть Великим. Так була заснована нова династія, що дістала назву Піпінідів, або Каролінгів.

! **Бенефіцій** — ділянка землі, яка передавалась у володіння за несення служби.

Спираючись на кінне військо, Карл Мартелл розбив арабів **732 р. в битві під Пуатьє**. Ця битва мала вирішальне значення для долі європейської християнської цивілізації середньовіччя — було зупинено наступ арабо-мусульманського світу на Європу.

Наступником Карла Мартелла став його син **Піпін Короткий** (741–768), який спочатку також мав титул майордома.

Усунувши від влади останнього короля з династії Меровінгів, у 751 р. Піпін Короткий став королем. Щоб підкреслити

священний характер своєї влади, він здійснив обряд помазання на царство.

Карла Великого (742–814) вважають не тільки найвидатнішим представником династії Каролінгів, а й найвідомішим монархом усього Середньовіччя. Це й не дивно. Король франків та «імператор Заходу» швидко об'єднав у межах створеної ним імперії більшу частину Західної Європи. Він поклав край добі «темних віків», що панувала по загибелі Західної Римської імперії.

Усе життя він провів у воєнних походах, збільшуючи територію своєї держави. Успіхам Карла сприяла важка кіннота, створена Карлом Мартеллом.

Карл Великий уславився не лише своїми завоюваннями. За його часів відбулося піднесення культури, котре назвали «Каролінзьким відродженням» за спробу відродити античну культуру. Сам Карл мав добру, як на той час, освіту: знав грецьку і латинську мови, любляв читати книжки, а от писати так до кінця життя й не навчився. Він запрошував до себе і залучав до управління державою вчених з усієї Європи. Вони створили гурток при дворі імператора під назвою «Академія» — на кшталт філософської школи грецького філософа Платона, — де читали, за присутності Карла, твори античних філософів і церковних богословів, складали вірші, вільно обмінювалися думками з різних тем, сперечалися.

За допомогою членів «Академії» Карл заснував при центрах єпископств школи, в яких готували освічених людей для управління державою. У той час із півночі й північного сходу державу Карла Великого оточували землі германських племен, передусім саксів; на півдні була Іспанія, захоплена арабами-мусульманами; на сході жили авари та слов'яни.

Ставши королем, Карл Великий у 773—774 рр. остаточно знищив Лангобардське королівство і приєднав його землі до своєї держави. Але в запеклій війні з арабами успіхи були мінімальними. Лише в 801 р. Карл остаточно приєднав до своєї держави землі на південь від Піренеїв до річки Ебро.

Карл Великий

Мініатюра з Аахенського Євангелія

Карта. Імперія Карла Великого

Найтривалішими і найважчими були війни проти саксів, що велися протягом 32 років (772—804 рр.). Спочатку Карл захопив майже всю Саксонію і спробував навернути її жителів на християнство. У відповідь волелюбні, вірні богам своїх пращурів сакси повстали. Жорстокість викликала жорстокість. Сакси вбивали всіх франків і християнських священників. Карл наказав страчувати саксів. За переказами, захопивши одне із сакських селищ, Карл устроїв свій меч посеред майдану й наказав убити всіх чоловіків, які на зріст були вищими за меч. Майже двадцять років сакси не корилися франкському королю.

Сакси

На південному сході 788 р. Карл захопив Баварське герцогство. Він воював проти слов'янських народів, а згодом уклав із ними союз проти аварів і розпочав війну з Аварським каганатом — державою, утвореною кочовиками-аварами в Паннонії (тепер територія Угорщини). Ця війна тривала протягом п'ятнадцяти років (788—803 рр.). Воїни Карла Великого розгромили аварів, й Аварський каганат зник із карти Європи.

Коронація Карла Великого

Унаслідок завоювань Карла Великого під його владою опинилася значна територія, що за розмірами нагадувала колишню Західну Римську імперію.

Серед оточення Карла виникла ідея проголосити його імператором на кшталт давніх римлян.

Після того як Карл Великий допоміг Папі Римському повернути владу, перемігши римську знать, папа Лев III запросив монарха до Риму. Під час урочистого

Корона Карла Великого

рідвяного молебню 25 грудня 800 р. він, несподівано для присутніх, увінчав уклінного короля імперською короною й оголосив його римським імператором. У 812 р. Візантія визнала Карла імператором Заходу.

Держава Карла Великого була поділена на окремі округи — графства. Призначені королем графи збирали податки, здійснювали судочинство, очолювали місцеве ополчення. Для перевірки їхньої діяльності існували спеціальні королівські ревізори, що призначалися з близького оточення Карла.

! **Графство** — велика адміністративна одиниця, що управлялася графом, який мав адміністративну, військову і судову владу

- ▶ Коли і як постала імперія Карла Великого?
- ▶ Чим вона відрізнялася від Римської імперії?

Аахен. Сучасний вигляд

Карл Лисий

5. Загибель імперії Карла Великого. Утворення держав середньовічної Європи

Карл Великий помер 814 р. та був похований в Аахені, де жив останні роки. Після смерті короля створена ним імперія проіснувала недовго. Причини розпаду полягали у самому характері держави, створеної Карлом Великим. Він силою об'єднав народи, різні за рівнем розвитку і культурою, у яких спільною була лише християнська віра. Господарство мало натуральний характер: усі необхідні речі та продукти вироблялися не для продажу, а для власного споживання. Відсутність торговельних зв'язків сприяла ізоляція окремих областей держави Карла Великого.

Графи, які управляли землями, хотіли закріпити їх за собою, щоб передавати в спадщину своїм нащадкам. Навіть власники дрібних бенефіціїв уважали їх своєю власністю. Графства і великі чи дрібні землеволодіння перетворювалися на центри політичного і господарського життя. Оскільки таких володінь було багато, а міцної системи управління у Франкській імперії не існувало, то вона почала швидко розпадатися.

За онуків Карла Великого — Лотара, Людвіга Німецького і Карла Лисого — протистояння загострилося. Два молодші брати — Людвіг і Карл — не хотіли визнавати імператорського титулу за старшим братом Лотаром, тому розпочали спільну боротьбу проти нього. Лотар не мав достатніх сил для перемоги об'єднаних військ братів і був змушений піти на поступки — погодитися на поділ імперії.

У **843 р.** на з'їзді у Вердені онуки імператора уклали угоду про поділ імперії на три частини. Імператорський титул зберігався за Лотаром, але ніяких осо-

бливих прав стосовно братів, які стали самостійними королями, він не мав. Молодший (Карл II Лисий) узяв собі західну частину, середній (Людовік Німецький) — східну. Старший же онук (Лотар) отримав Італію — найбагатший край тодішньої Західної Європи. Верденським поділом імперії онуками Карла Великого започаткував три майбутні західноєвропейські держави — Німеччину, Італію і Францію.

Тим часом в Україні.

Поч. VI ст. — заснування Києва.

Поч. VII ст. — розпад Антського союзу.

860–882 рр. — правління Аскольда і Діра.

Верденський поділ

Закріпімо знання

1. Як склалися взаємини між варварами і римлянами на середину I тис. н. е.?
2. Поясніть твердження: «У завершальний період існування Римської імперії відбувався процес варваризації Риму і романізації варварів».
3. Визначте основні наслідки «Великого переселення народів».
4. Чому суспільний лад у германських племен називають «воєнною демократією»?
5. Як було засноване королівство франків?
6. Що спонукало Хлодвіґа прийняти християнство? Спробуйте припустити, які аргументи «за» і «проти» прийняття християнства він мав.
7. Чим були зумовлені зміни в житті франків після їх завоювання Галлії?
8. Завдяки чому Карлу Мартеллу вдалося зупинити просування арабів?
9. Розкажіть про появу «Салічної правди». У чому ви вбачаєте її історичне значення?
10. Чому в королівстві франків відбулася зміна династії Меровінґів на Каролінґів?
11. Чим була зумовлена тривала боротьба Карла Великого за підкорення саксів?
12. Розкрийте причини розпаду Франкської імперії. Як він відбувався? Якими були його наслідки?

§ 3. Людина в Середньовіччі

Олень. Середньовічна гравюра.

У середні віки клімат у Європі часто змінювався: то холоднішало, то теплішало. Похолодання і більш посушливий клімат у IV ст. стали причиною Великого переселення народів. Згодом спостерігалось значне потепління. Вважається, що в XI ст. клімат континенту нагадував сучасний. У XIII—XIV ст. відбулося різке похолодання, яке тривало аж до XVII ст.

1. Вплив природних умов і клімату на населення

Людина в добу Середньовіччя надзвичайно залежала від природи, адже саме природа давала людині продукти харчування, воду, матеріал для виготовлення знарядь праці.

Саме від сприятливої погоди залежав щедрий урожай. Дощі з градом, посухи чи повені, буревії чи заморозки були провісниками голоду. Тому людина відчувала свою слабкість перед природою. Клімат надзвичайно сильно впливав на спосіб життя середньовічної людини. Все, що вона споживала в їжу, одягалася, з чого будувала своє житло, залежало від погодно-кліматичних умов. Це, своєю чергою, мало свій вплив на розвиток культури і характеру того чи іншого народу. Наприклад, північні народи, котрі проживають у холодному поясі, більш стримані та працьовиті, а люди на півдні більш темпераментні.

Важливу суспільну роль відігравав тоді ландшафт. Так, рівнинні землі сприяли появі сіл, а порізаний рельєф змушував до хуторського розселення, дроблення ріллі.

Людина Середньовіччя надзвичайно сильно залежала від навколишнього середовища, але все ж таки вже добре вміла пристосовувати його до своїх потреб.

Поселення будувалися біля рік, тобто біля джерела води, городища і міста — на пагорбах для захисту від ворожих вторгнень.

2. Значення лісу для середньовічної людини

У ранньому Середньовіччі (V—X ст.), коли клімат порівняно з античними часами став більш вологим і теплим, більша частина Європи була вкрита лісами. Ліс у ті часи був основним джерелом життя і доходів. Там пасли худобу, відгодували жолудями свиней. Завдяки цьому селянин отримував на зиму гаранто-

ваний запас м'ясної їжі. У лісі заготовлялися дрова для опалення й виготовлялося деревне вугілля — важливий компонент для виробництва залізних знарядь праці та зброї. Ліс давав і будівельні матеріали.

У лісі збирали всілякі смолисті речовини для виготовлення смолоскипів. Тут також заготовляли кору дуба, без якої не можливо було б вичиняти шкури тварин. Попіл спалених куців підліску використовували для відбілювання або фарбування тканин. Крім того, у лісі й на галявинах збирали лікарські рослини — єдині лікарські засоби тих часів.

Полювання

Ліс був також місцем полювання. Загалом ліс давав можливість простій людині вижити навіть у голодні роки, які траплялися досить часто.

Ще в XII — першій половині XIII ст. до 2/3 площі Західної Європи вкривали ліси. Існували десятки великих лісових масивів, кожен з яких займав сотні тисяч гектарів. Протягом усього середньовіччя європейці володіли великими запасами некультивованих земель, незаселених територій.

Мовою документа

Капітулярій Віліса (початок IX ст.)

Хай гарно слідкують за нашими лісами і гаями; і там, де є місце для розчистки, хай наші економи це зроблять, і хай вони дивляться за тим, щоб поля не захоплювали ліси; і повинні бути такі ліси, де не можна багато рубати дерев або завдавати їм іншої шкоди, і хай вони слідкують за дичиною в лісі; і хай також візьмуться за яструби і шуліки для нашого полювання; і хай збирають оплату, яка нам належить за це. І хай економи, якщо вони пасуть свиней у лісі, хай управителі чи їхні люди, хай вони перші заплатять десятину так, щоб дати приклад іншим, щоб потім й інші також заплатили.

- Які настанови дає сеньйор своїм управителям?
- Як сеньйор ставився до лісу?
- Чим можна пояснити таке його ставлення?

У той же час ліс являв собою вигадану чи справжню небезпеку. Він був горизонтом для середньовічної людини, кордоном між володіннями сеньйорів. Із лісу з'являлися голодні вовки, розбійники і завойовники. Не дивно, що в казках і легендах тих часів, ліс і його мешканці були обов'язковими персонажами.

Серед цього лісового моря були розкидані невеликі поселення, до яких прилягали клаптики землі. На них вирощували городину, бобові та зернові культури.

- Що ліс давав середньовічній людині?

Чума

3. Населення. Міграції.

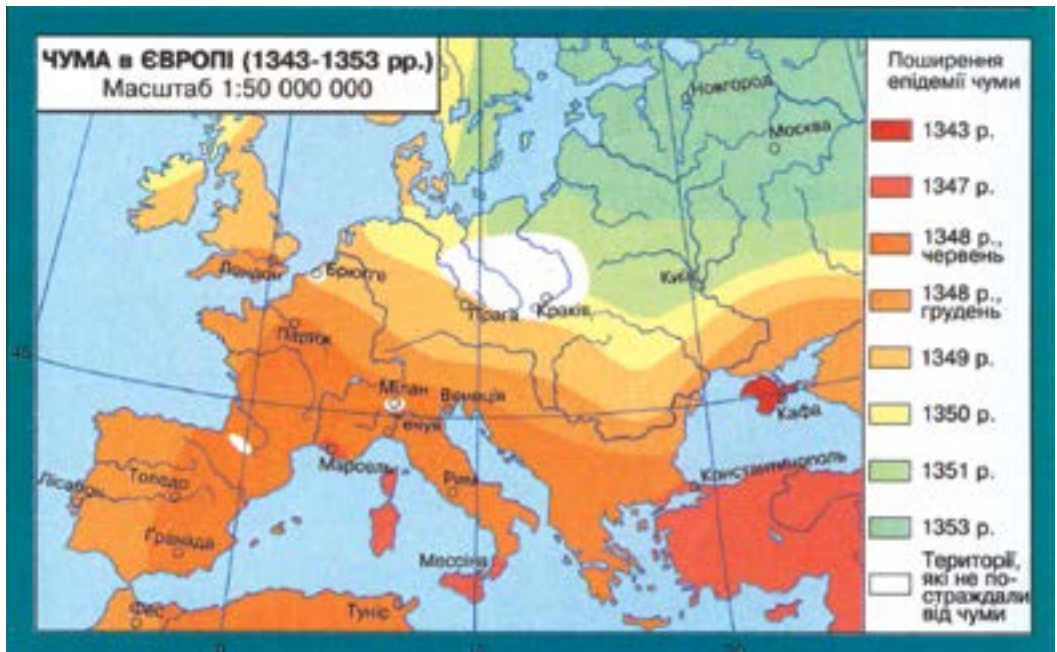
Лиха середньовічної людини

Європу за середніх віків населяли романізовані народи колишньої Римської імперії: греки, кельти, германці, слов'яни, фракійці, балти, угро-фіни. Учені вважають, що після розпаду Римської імперії кількість населення у Європі значно скоротилася.

! **Епідемія** — хвороба, яка за короткий проміжок часу охоплює великі маси людей або поширюючись на великі території.

Найбільшими лихами середніх віків були голод, хвороби (епідемії) та війни. Постійна загроза голоду — характерна риса середньовічного суспільства. Недостатній рівень розвитку техніки призводив до низьких урожаїв. Становище залежних селян — більшості виробників сільськогосподарської продукції — не спонукало їх до збільшення врожаїв. Середньовічна Європа постійно перебувала на межі голоду.

Ті, хто не гинув від голоду, страждали від хвороб. Погане харчування, неякісні продукти, відсутність уявлень про гігієну, брак елементарної медичної допомоги робили середньовічну людину вкрай уразливою до різних захворювань —

туберкульозу, прокази, холери, дизентерії, тифу. Але найстрашнішою недугою вважалася чума. Найбільша її епідемія вразила Європу в 1343-1353 рр.

Безпорадні та зневірені люди вбачали в них Божу кару і зверталися по допомогу до святих. Уважалася, що паломництво і дотик до їхніх мощей виліковує хвороби.

Не менш катастрофічні наслідки мали війни. Бойові дії зменшували або повністю знищували мізерні запаси продовольства, доводили до жебрацтва людей, послаблюючи їхню здатність протистояти хворобам й епідеміям.

Усі лиха середньовічної людини призводили до того, що середня тривалість життя становила 22—32 роки.

Лісове середовище, у якому жила людина середньовіччя, зумовлювало її обмежений кругозір. Але це не є свідченням того, що люди в середні віки були домувальниками, прив'язаними до своєї ділянки землі. Середньовічне суспільство весь час перебувало в русі. Що штовхало цих людей у довгий і небезпечний шлях? Причин було багато.

! **Міграція** — процес переселення, переміщення населення зумовлений природними лихами, пошуками роботи або кращих умов існування.

Середньовічне суспільство було досить бідним. Як правило, усе майно звичайної людини можна було вмістити в невелику торбинку, і тому в пошуках кращої долі людина готова була йти світ за очі. До того ж, уся земля належала сеньйорам, а селянин лише працював на ній. Інша верства населення — рицарі, щоб отримати землю, також готові були йти в будь-який похід й оселятися там, де його отримали. У далеку дорогу людей штовхало християнство — вони йшли до місць паломництва, щоб спокутувати свої гріхи. До того ж люди тікали від епідемії хвороб, голоду, війн й інших негараздів.

Лише з початком XIV ст. європейці стають домувальниками.

► Які лиха загрожували середньовічній людині?

4. Внутрішня колонізація. Криза XIV–XV ст.

Наприкінці XI ст. населення середньовічної Європи почало відчувати, що йому тісно на своєму континенті. Шляхами блукали рицарі, розмірковуючи, де знайти собі володіння, у якій війні взяти участь і завоювати землі. Селянам також почало бракувати землі, щоб прогодуватися й віддати належну частину своєму феодалові. Усе це змушувало європейців розпочати освоєння нових земель — колонізацію. Часом активної європейської колонізації став весь період XI—XIII століття.

! **Зовнішня колонізація** була спрямована на захоплення нових земель силою зброї за межами поширення західно-християнської цивілізації (Хрестові походи в Палестину, Прибалтику, Реконкіста на Піренейському півострові).

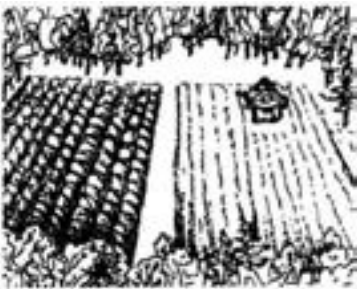
! **Внутрішня колонізація** — освоєння селянами вільних земель у Європі.

На той час вільних територій у Європі не бракувало. Потрібно було лише багато працювати для того, щоб вони дали врожаї та годували людей. Нові землі селяни освоювали з великими труднощами. Вони вирубували ліси, осушували болота й перетворювали їх на родючі поля. Цей процес був дуже важким, виснажливим і тривалим.

Сеньйори підтримували зусилля селян, адже розуміли: освоєння нових земель дасть більше продуктів харчування; можливо, навіть виникнуть нові села, жителі яких сплачуватимуть їм податки, і вони ще більше збагатіють. Тому феодала заохочували селян до обробітку цілинних земель, звільняючи їх на певний час від сплати податків.

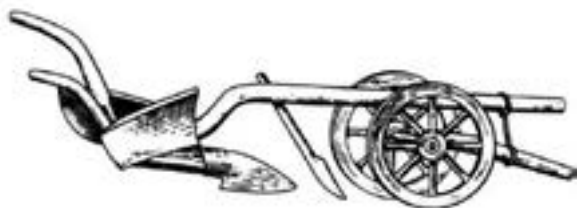
У більшості районів Європи почали використовувати **трипільля**. Свою землю селянин ділив на три частини. Перша частина з осені засівалася озимими культурами. Друга — навесні яровими. Третя — відпочивала, тобто була під паром. Наступного року перше поле залишали під пар, друге засівали озимими, а третє — яровими культурами. Крім того, здійснювали сівозміну. На одному й тому ж полі не сіяли декілька років поспіль одну й ту саму культуру. Почали використовувати органічні добрива. Ці зміни в техніці й технології дали можливість дещо збільшити врожайність.

Внутрішня колонізація мала значні позитивні наслідки. Так, населення Європи подвоїлося. Удалося позбутися постійної примари голоду. Змінився раціон харчування: зернові та городні культури поступово витіснили дари лісів. За кілька століть наполегливої людської праці замість «Європи лісів» поступово виникла «Європа полів».

Двопільна і трьохпільна системи землеробства. Важкий колісний плуг

- ▶ У чому перевага трипільної системи землеробства?
- ▶ Чому використання важкого колісного плуга сприяло внутрішній колонізації?

На початок XIV ст. процес розвитку Європи вповільнився, а з 1316 р., коли стався великий голод, узагалі припинився. Економіка Європи вступила в смугу глибокої кризи, яку вона змогла подолати лише через сто років.

- ▶ Що таке внутрішня колонізація?
- ▶ Поясніть, чим вона була викликана.

Закріпімо знання

1. Чи справедливо називати тодішню Європу «країною лісів»?
2. Яку роль відігравав ліс у житті людей раннього середньовіччя?
3. Якою була динаміка зростання населення Європи в середні віки? Чим вона була зумовлена?
4. Чому в ранньому середньовіччі європейці не бажали залишатися на одному місці?
5. Яка хвороба в середні віки вважалася найстрашнішою?
6. Чому в XIV—XV ст. Європу охопила криза? Якими були її прояви?
7. Заповніть таблицю «Внутрішня колонізація у Європі».

Чинники		Результати	
Позитивно впливали	Негативно впливали	Позитивні	Негативні

§ 4–5. Візантійська імперія

Константинополь

Церемонія коронації імператора

Василевс

1. Народження Візантії

Візантійську імперію історики називають «золотим містком» між стародавньою історією та новим часом. У «темні століття» раннього середньовіччя візантійці зберегли досягнення античної культури та, поєднавши їх з ідеалами християнства, передали сусіднім народам.

На місці давньої грецької колонії Візантія римський імператор Константин I Великий 330 р. заснував нову столицю Римської імперії місто Константинополь. За назвою «Візантія» історики згодом і дали назву Східній Римській імперії. Проте самі візантійці називали себе ромеями (римлянами), а свою державу — ромейською.

Часом появи Східної Римської імперії, або Візантії, вважають 395 р., коли імператор Феодосій Великий поділив імперію між своїми синами. Під час варварських завоювань хитрі константинопольські імператори змогли врятувати свої володіння й спрямувати варварів на землі Західної Римської імперії. У той час коли Західна Європа лежала в руїнах, Візантійська імперія міцніла й розквітала.

Населення Візантії складала греки, сирійці, євреї, єгиптяни, вірмени, грузини та інші народи. Найбільшими містами були Константинополь, Александрія, Антіохія, де мешкало по 200—300 тис. жителів. Столиця імперії — Константинополь — була розташована на березі протоки Босфор, де перетиналися найважливіші торговельні шляхи: морський — із Чорного моря до Середземного та суходільний — із Євро-

пи до Азії. Візантія вела торгівлю з Китаєм, Іраном, Індією, країнами Західної та Східної Європи.

За державним устроєм Візантія була монархією. Уся повнота влади належала **василевсу** (грецька назва імператора), який був «нижче Бога і наступним після Бога». Християнська церква підтримувала владу імператора, уважала його захисником церкви й вимагала від підданих віддавати йому богорівну шану. Але важливою особливістю було те, що священною вважалася лише посада імператора, а не його особа. Імператор не успадковував трону, а обирався армією, синклітом (грецька назва Сенату) і народом.

Водночас влада імператора була абсолютною та необмеженою. Він був понад законом, розпоряджався життям і майном своїх підданих. Імператор правив країною за допомогою великої кількості чиновників, а також синкліту, що був дорадчим органом при імператорі. Він був і главою держави, і вищим законодавцем, і керівником уряду, і вищим суддею, і головнокомандувачем армії.

► Коли і як виникла візантійська імперія?

2. Візантія за Юстиніана I Великого

За часів правління Юстиніана I (527—565 рр.) Візантійська імперія досягла вершини своєї могутності.

Юстиніан мав добру освіту, був працелюбним, рішучим, наполегливим і талановитим до керівництва. Але в ньому наче співіснували дві особистості. З одного боку, Юстиніан дозволяв будь-якій людині висловити власну думку і ніколи не показував свого незадоволення зовні, але водночас він, за свідченнями сучасників, був хитрим і підступним, уміло приховував свій гнів.

За розумом і підступністю Юстиніану відповідала його дружина Феодора. Вона мала залізну волю і в разі скрути завжди підтримувала свого чоловіка. У 527 р., по смерті дядька, Юстиніан і Феодора були проголошені імператором та імператрицею Візантійської імперії.

Візантійська імперія за Юстиніана I

Юстиніан

За наказом імператора Юстиніана I в 528—534 рр. було укладено збірку законів «Звід громадського права», де поєдналися давні римські правові норми й духовні цінності християнства. «Звід...» проголошував рівність усіх громадян

перед законом. Хоча рабство не скасовувалося, але заборонялося вбивати рабів, і вони отримували змогу звільнитися. Закони Юстиніана зрівнювали в правах чоловіка та жінку, забороняли розлучення, засуджене християнською церквою. У «Зводі» проголошувалася ідея необмеженої та абсолютної влади імператора: «воля імператора — джерело законів». Було закріплено право недоторканності приватної власності. «Звід...» став зразком для розроблення законів більшості країн Західної Європи у XII—XIV ст.

Феодора

Перетворення, розпочаті Юстиніаном, вимагали значних коштів. Зростання податків, зловживання й хабарництво імператорських чиновників 532 р. викликали в Константинополі **повстання**, яке ді-

стало назву «**Ніка**» (через гасло повстанців «Ніка!» — «Перемога!»). Вісім днів панували повстанці в місті. Імператор підкупив вождів повстання, і за допомогою загонів варварів-найманців придушив повстання, убивши близько 35 тис. людей.

Розправившись із повстанцями, Юстиніан узявся за здійснення головної мети свого життя — відновлення Римської імперії в колишніх кордонах.

У 534 р. візантійська армія на чолі з видатним **полководцем Велизарієм** розгромила вандалів і захопила Північну Африку. Далі армія Велизарія, оволодівши островом Сицилія, вдерлася до Італії. Значну роль відіграла підтримка візантійців християнською церквою й населенням Італії. У 536 р. армія Велизарія без бою вступила до Риму, а за три роки візантійці захопили столицю варварів — Равенну. Здавалося, що Юстиніан уже майже досяг заповітної мети, але тут Візантія зазнала напад з боку слов'ян і персів. Імператор відкликав Велизарія і послав його з армією на захист східних кордонів. Полководець упорався і з цим завданням. До завоювання земель на Заході Юстиніан повернувся лише 552 р., і хоча не зміг відновити межі Римської імперії часів імператора Константина, проте збільшив територію своєї держави майже вдвічі.

За часів правління імператора Юстиніана I Візантійська імперія перетворилася на центр християнської цивілізації серед варварського світу.

► Які головні здобутки правління Юстиніана I?

За часів Юстиніана I в Константинополі було побудовано храм Святої Софії. Його зводили 10 тис. людей протягом п'яти років (532—537 рр.). Ззовні храм виглядав звичайно, але всередині вражав розмірами. Гігантське мозаїчне склепіння діаметром 31 м неначе висіло в повітрі без будь-якої опори. Це досягалося тим, що велика баня трималася на двох півбанях, кожна з яких, у свою чергу, спиралася на три малі півбані. Чотири стовпи, що тримали склепіння, були приховані, а чітко виднілися лише вітрила-трикутники між арками. Хрест на склепінні символізував Божу опіку й захист імперії. Коли 537 р. освячувався храм, імператор Юстиніан I, зачарований його величчю красою, вигукнув: «Хвала Господу, який надихнув мене здійснити таку справу! Соломоне, я тебе перевершив!»

*Константинополь.
Собор Святої Софії*

3. Візантія та араби. Правління Лева III Ісавра. Іконоборство

Бій між візантійцями і арабами

«Грецький вогонь» — таємну зброю Візантійської імперії — винайшов сирійський архітектор і хімік Каллікон. Це була палаюча суміш, яку під тиском викидали зі спеціальних помп або наливали в мушлі й кидали з катапулт на ворожі кораблі. Склад цієї суміші настільки ретельно приховувався, що й дотепер усі її складники не відомі. Вірогідно, «грецький вогонь» містив смолу, сірку, селітру, нафту. Наслідки використання «грецького вогню» були жахливими. Палаюча масляна рідина перетворювала все на попіл, її неможливо було загасити і врятуватися від неї плавом: суміш горіла на воді. Упродовж століть володіння цією зброєю забезпечувало перемоги візантійцям, особливо на морі.

У першій половині VII ст. біля кордонів Візантії з'явився новий ворог — араби. Під прапором «священної війни в ім'я Аллаха» вони розпочали стрімке завоювання візантійських східних провінцій. Протягом 636—642 рр. Візантія втратила Сирію, Палестину, Верхню Месопотамію, а ще через півстоліття — Північну Африку. Порівняно з добою Юстиніана I територія імперії зменшилася втричі.

Незабаром араби поклали край і пануванню візантійського флоту на морях, створивши могутній флот і відібравши у візантійців острови Крит, Сицилію та території на узбережжі Балканського півострова. Починаючи з 672 р. араби кілька разів намагався захопити Константинополь, однак візантійці відбивали їх від мурів міста, а арабський флот знищили «грецьким вогнем».

У 717 р. араби втретє розпочали штурм Константинополя величезною суходіль-

ною армією і флотом із 1800 кораблів. Та завдяки рішучим діям візантійського війська на чолі з імператором **Левом III Ісавром** (717—741) ворога пощастило зупинити й відкинути від міста. Із 1800 кораблів в арабів залишилося лише п'ять, із 200 тис. воїнів урятувалося лише 30 тисяч.

Грецький вогонь

Перемога Лева III Ісавра над арабами мала величезне значення. Успішна оборона Константинополя зупинила просування арабів на землі Візантійської імперії та врятувала християнську Європу від мусульманської навали.

Боротьба проти арабів спонукала Лева III Ісавра реорганізувати візантійську армію. Імператор вирішив створити кінне військо. Однак озброєння кіннотника коштувало дорого. Тоді візантійці вирішили запозичити досвід арабів: вони роздавали землі із селянами, що їх обробляли, воїнам, які за прибуток від цих земель могли купувати коней та озброєння.

Лев III Ісавр

Але здійснення цієї ідеї вимагало вільних земель для розподілу. Великими земельними ділянками володіла церква. Можливість отримати їх з'явилася в імператора завдяки руху **іконоборців**, приводом до якого стали суперечки між прихильниками й супротивниками вшанування ікон, хрестів і святих мощей. Супротивники вшанування ікон твердили, що поклоніння іконам є ідолопоклонством, оскільки це поклоніння речам, а не Богу, але прихильники вшанування ікон були іншої думки: вони вважали, що в іконах та інших святих предметах присутня Божя сила. Тоді Лев III вирішив скористатися із цих суперечок і в 726 р. видав указ про заборону поклоніння іконам, розпочавши відбирати землі в монастирів. Мир'янам пояснювали, що вшановувати треба Бога, а не його зображення. Ділянки відібраних монастирських земель надавалися візантійським воїнам-кіннотникам. Населення Візантії розкололося: військова знать підтримувала імператора, а більшість простого народу й духовенства засуджували його. Боротьба між прихильниками та супротивниками шанування ікон тривала понад століття. Нарешті 843 р. шанувальники ікон перемогли: культ ікон було відновлено, а іконоборців засуджено церквою. У цій боротьбі загинула велика кількість шедеврів візантійського мистецтва.

! **Іконоборці** — противники створення і поклоніння образу Бога, святих. Виступали проти вшанування ікон, хрестів та святих мощей.

! **Моці** — муміфіковані частини померлого святого.

Рух іконоборців дав можливість Леву III Ісавру створити візантійську кінноту, що перетворилася на окрему суспільну верству на зразок західноєвропейських рицарів.

► Завдяки чому Візантії вдалося зупинити навалу арабів?

Василій I

4. Правління Македонської династії

Засновником Македонської династії став імператор **Василій I** (867—886). Він народився в селянській родині. Під час одного з болгарських набігів потрапив у полон і тривалий час жив серед своїх поневолювачів. Після повернення до Візантії Василій улаштувався конюхом в імператорських стайнях. Завдяки своїй красі,

розуму, силі та іншим здібностям він зробив карколомну кар'єру: із конюха виріс до співправителя імператора Михайла III. Імператор швидко став відчувати небезпеку з боку свого співправителя і наказав його вбити. Проте Василій виявився спритнішим: убив Михайла III і сам став імператором. Щоб не втратити владу, він установив порядок, за яким престол могли успадкувати лише члени правлячої династії. Завдяки цьому представники Македонської династії правили Візантією до 1081 року.

Доба правління імператорів Македонської династії стала часом розквіту Візантії. Константинополь перетворився в найбільший на той час торговельний центр, а візантійські купці підпорядкували собі всю торгівлю між Заходом і Сходом. Саме завдяки розвитку торгівлі до скарбниці імператора надходили такі прибутки, яких не мав жоден із королів Західної Європи.

Наприкінці IX ст. Візантія розгорнула активну діяльність із християнізації сусідніх варварських народів. Посланці константинопольського патріарха відправлялися нести світло християнської віри до сербів, болгар і у Великоморавську державу. Проповідники Кирило і Мефодій створили слов'янську абетку й переклали Біблію слов'янською мовою, що створило умови для поширення християнства серед слов'ян. Саме тоді прийняв християнство київський князь Аскольд.

Від другої половини IX ст. Візантія перейшла в наступ і розпочала тривалі війни за повернення втрачених територій. Найбільших успіхів досяг імператор **Василій II Болгаробійця** (976—1025).

Правління Василія II розпочалося за тяжких часів. На землі імперії почалися набіги болгар. Цар Болгарії Самуїл, скориставшись тривалими візантійськими

заколотами знаті проти імператора, захопив Східну Болгарію і частину Сербії. Коли заколотники 987 р. почали наступ на Константинополь, імператор звернувся по допомогу до князя Київської Русі Володимира. Руська дружина допомогла імператору придушити заколот. Для закріплення союзу з могутнім князем візантійський імператор погодився видати за нього свою доньку Анну за умови, що Володимир прийме християнську віру. Придушивши повстання, Василій II розпочав тривалу війну проти Болгарії. Лише 1014 р. він домогся вирішальної перемоги над болгарами й розгромив військо царя Самуїла. Однак цього імператорові виявилось замало. Василій II здійснив акт неба-

Василій II Болгаробійця

ченої жорстокості, за що дістав прізвисько Болгаробійця. Він наказав виколоти очі 15 тис. полоненим, залишивши на кожную сотню поводиря з одним оком. Коли цар Самуїл побачив армію сліпих, що прийшла до Болгарії, він не витримав цього видовища й помер від жаху. Василій II приєднав ослаблене Болгарське царство до імперії. Одночасно імператор вів успішні війни в Азії та Закавказзі, планував звільнити від арабів Сицилію, але під час підготовки до походу помер.

Василій II Болгаробійця зробив Візантійську імперію наймогутнішою державою Європи, але й спричинив її занепад, витрачаючи всі сили імперії на завойовання нових земель. Ослаблення Візантії стало однією з причин її поразки в боротьбі з новими ворогами — турками-сельджуками.

Тим часом в Україні...

980—1015 рр. — правління великого князя Володимира Великого.

988 р. — хрещення Русі.

996 р. — завершення будівництва Десятинної церкви.

1019—1054 рр. — правління Ярослава Мудрого.

- ▶ Чому правління Македонської династії вважається розквітом Візантії?

*Імператор Роман IV
й імператриця Євдокія*

Турки-сельджуки належали до тюркських народів, давня батьківщина яких була в низовині річки Сирдар'ї, поблизу Аральського моря. Звідси одне з тюркських племен на чолі з вождем Сельджуком перекочувало на захід. Поступово турки-сельджуки підкорили інші тюркські й турецькі племена та за півстоліття захопили більшу частину Передньої Азії, Ірак, Іран, Середню Азію. Навіть правитель Арабського халіфату, багдадський халіф, був змушений підкоритися туркам і визнати їх вождя Торгулбека султаном і «царем Сходу і Заходу», залишивши за собою лише титул духовного голови мусульман. Від підкорених іранців турки прийняли іслам та утворили нову велику мусульманську державу — Сельджуцький султанат.

5. Візантія і турки-сельджуки. Епоха Комнінів

Безперервні війни, що вела Візантія на початку XI ст., виснажили її. Імперія ще залишалася сильною й могутньою, але, як утомлена людина, потребувала відпочинку.

Під час війн у Візантії з'явилася могутня знать, яку надихали здобуті перемоги. Вона була переконана в тому, що може управляти державою краще за імператора. У країні розгорнулася боротьба за трон. Протягом 30 — початку 80-х рр. XI ст. на візантійському престолі побували десять імператорів, шість із яких було зміщено силою. Поки велася боротьба за владу, армія слабшала, а імперія знову опинилася в оточенні ворогів. На Балкани з Причорноморських степів вторглися орди печенігів і болгар. Нормандці захопили останні володіння візантійців в Італії. Однак найнебезпечнішими ворогами були турки-сельджуки, які наступали на східні кордони імперії.

Візантійський імператор Роман IV змушений був розпочати в 1068 р. справжню війну проти турків, які спустошували землі імперії. Війна точилася з перемінним успіхом. Навесні **1071 р.** біля вірменського міста **Манцикерта** візантійська армія зазнала цілковитої поразки. Імператор і всі воєначальники потрапили в полон. Султан Альп-Арслан («Хоробрий Лев») відпустив імператора лише після його згоди виплачувати сельджукам величезну данину.

Звістка про поразку під Манцикертом приголомшила візантійців — переможений імператор утратив престол, а договір із сельджуками було розірвано.

Турки, не отримавши обіцяного, рушили завойовувати візантійські володіння в Малій Азії. На захоплених землях вони утворили державу Румський султанат, або Рум (Рим) — так завойовники називали Візантію. Тепер зі своїх володінь вони могли дивитися на палац Константинополя, що розкинувся на протилежному боці затоки.

Загроза неминучої загибелі Візантії викликала нову хвилю боротьби за імператорський престол. Нарешті, у 1081 р. до влади прийшов досвідчений воєначальник Олексій Комнін, який заснував нову династію Комнінів (1081—1204 рр.), яка на ціле століття повернула Візантії колишню славу й могутність.

Коли **Олексія I Комніна** (1081—1118) доступився до влади, то в столиці було лише 300 воїнів. Спираючись на своїх прибічників, він придушив бунтівну константинопольську знать, конфіскував її майно і набрав найману армію. Імператорові навіть довелося, уперше у візантійській історії, звернутися по допомогу до західноєвропейських королівств.

Спираючись на нову армію, Олексій розпочав війну проти ворогів імперії. Спершу він прогнав від східних кордонів турків, а потім рушив проти норманів. Після чотирирічної війни в 1085 р. Олексій переміг норманів і примусив їх залишити Балканський півострів. За допомогою дипломатії він упорався із загрозою з боку печенігів. Завдяки щедрим дарам імператор зробив своїми союзниками інших кочовиків — половців, за допомогою яких і розбив печенігів. Після цих перемог у Візантійській імперії настав спокій. Коли 1096 р. до Константинополя прибули перші загони хрестоносців, то їхньої допомоги Олексій I Комнін уже не потребував.

За часів правління сина **Олексія Іоанна I Комніна** (1118—1143 рр.) Візантія розпочала боротьбу зі своїм торговельним конкурентом — Венецією. За наказом імператора всіх венеціанських купців було кинуте до в'язниць і відібрано торгові привілеї. Мабуть, ніхто серед візантійців тоді не міг уявити, до яких наслідків призведе ця подія в майбутньому.

Битва при Манцикерте

Олексій I Комнін

Мануїл Комнін

Поки імперія вела наполегливу боротьбу, поряд із її східними кордонами знову посилювався Румський султанат. У 1076 р. імператор Мануїл I розпочав грандіозний похід проти турків, однак у битві біля міста Міріонкефала був уцят ними розгромлений. Візантія втратила свої володіння в Малій Азії. Останнє століття слави Візантії минуло: імперія на всіх своїх кордонах перейшла до оборони.

- ▶ Завдяки чому Олексію I Комніну вдалося відродити велич Візантії?

Тим часом в Україні...

1113–1125 рр. — правління київського князя Володимира Мономаха.

6. Катастрофа 1204 р.

Ісак Ангел

По смерті Мануїла I Візантія остаточно занепадала. Розпочалася жорстока й кривава боротьба за владу, у якій угруповання візантійської знаті намагалися вбивствами та підступом прокласти шлях до престолу своїм ставленикам. Останній імператор із династії **Комнінів Андронік I** (1183—1185 рр.) закривавив свої руки вбивством попередника, чотирнадцятирічного Олексія II (1180—1183 рр.), установив у країні справжній терор та був убитий розлюченим натовпом під час повстання в Константинополі. Новим імператором став **Ісак Ангел** (1185—1195 рр.). Але династія «земних ангелів» виявилася нікчемною.

Імперія розпадалася на очах. Угорці оволоділи Далмацією, нормани знову вторглися на Балкани, болгари звільнилися від влади візантійців і відродили свою державність, серби здобули незалежність.

Але Ісак Ангел замість того, щоб піклуватися про державу, витрачав значні кошти на будівництво величних споруд та інші особисті витрати. Скориставшись невдоволенням народу, брат осліпив імператора й захопив трон, ставши **Олексієм III** (1195—1204 рр.). Але син Ісака зміг утекти до Італії, де звернувся до рицарів, що готувалися до четвертого хрестового походу, із проханням допомогти йому повернути трон батька, обіцяючи за це підкорити візантійську церкву папі й заплатити величезну суму грошей. Що сталося після того, ви вже знаєте. Уперше за весь час існування «місто Константина» було захоплене ворогом. 20 тис. хрестоносців оволоділи містом із півмільйонним населенням і пограбували його.

Землі Візантії, захоплені хрестоносцями, назвали Латинською Романією (Романією називали в Західній Європі Візантію) і поділили на Латинську імперію (або власне Романію) зі столицею в Константинополі та залежні від неї держави хрестоносців на Балканах, володіння Венеції, Генуї та ордену іоаннітів. 16 травня 1204 р. в соборі Святої Софії коронувався перший імператор Романії, один із вождів хрестоносців, фландрський граф Болдуїн.

*Взяття хрестоносцями
Константинополя*

На завойованих землях латиняни встановили західноєвропейські порядки за французьким зразком. Імператор був лише першим серед інших сеньйорів. По всій Романії з'явилися рицарські замки, селяни втратили особисту свободу. Новим константинопольським патріархом став католик. Повної заміни всього духовенства та зміни церковних обрядів за римським зразком латиняни не наважилися зробити, розуміючи, що це викличе опір візантійців.

Розпад Візантійської імперії

- Яким був наслідок захоплення хрестоносцями Константинополя?

7. Відродження і загибель Візантії

Латиняни не змогли підкорити всі візантійські провінції — візантійці чинили відчайдушний опір. У непідкорених землях виникли три грецькі держави, що вважалися наступницями імперії — Нікейська імперія, Епірське царство і Трапезундська імперія. Ці держави розгорнули боротьбу за відновлення Візантії, але об'єднати свої сили не змогли, сперечаючись, хто буде новим імператором. Поступово провідна роль у боротьбі проти латинян перейшла до Нікейської імперії. Новим імператором було обрано представника знатного роду Феодора Ласкаріса, який почав боротьбу за відродження Візантії. Феодор створив міцну армію, із якою розбив турків-сельджуків, і морський флот, за допомогою якого почав повертати втрачені морські володіння імперії.

Вирішальних успіхів у боротьбі за відновлення Візантії досяг нікейський імператор **Іоанн III Ласкаріс** (1222—1254 рр.). Через два роки після початку свого правління Іоанн III розбив війська хрестоносців. Потім він поступово об'єднував під своєю владою більшість колишніх візантійських земель.

Іоанн III Ласкаріс

За часів його правління імперія досягла розквіту, який нагадував її жителю давні часи. Розвивалися сільське господарство, ремесла. Для сприяння розвитку ремесел Іоанн заборонив своїм підданам носити одяг з іноземних тканин і наказав користуватися лише тим, що зроблено візантійськими майстрами.

Візантійську імперію було відновлено за нікейського імператора **Михайла VIII Палеолога** (1259—1282 рр.), засновника останньої династії візантійських імператорів.

Михайл VIII Палеолог

Латиняни на той час зазнали від візантійців багатьох відчутних ударів, але ще утримували Константинополь. Щоб оволодіти містом, імператор Михайл VIII наказав поставити у фортецях поряд із містом гарнізони, які постійно здійснювали вилазки проти латинян. Одного разу загін нікейського імператора, що рухався повз Константинополь, вирішив у черговий раз налякати латинян. Сталося так, що всі сили хрестоносців були в морському поході проти нікейців, і в місті залишався лише імператор із невеликим загоном. Нікейці легко оволоділи стінами, відкрили ворота міста і впустили інших. Так несподівано візантійці захопили Константинополь. Коли хрестоносці повернулися, то спробували дістатися до

міста, але зазнали поразки й були змушені на кораблях повертатися до Західної Європи. Так Латинська Романія припинила існування.

15 серпня 1261 р. Михайло VIII Палеолог став першим імператором відновленої Візантійської імперії. Проте влада візантійських імператорів поширювалася лише на частину Балканського півострова, невелику територію Малої Азії та кілька островів в Егейському морі.

Відродженій імперії відразу почала загрожувати нова небезпека — турки-османи, із якими вона впоратися не змогла. 29 травня 1453 р. тисячолітня імперія впала. Деякі історики говорять про цю дату як про кінець епохи Середньовіччя.

- ▶ За правління якого імператора була відновлена Візантійська імперія?
- ▶ Коли загинула Візантійська імперія?

Тим часом в Україні...

1199 р. — утворення Галицько-Волинської держави.

1202–1264 рр. — життя Данила Галицького.

1240 р. — взяття монголами Києва.

8. Побут візантійців

Занепад культури, що відбувався на Заході після варварської навали, не зачепив Візантійської імперії. Життя візантійців за Середньовіччя розвивалося на кшталт життя давніх римлян.

Будинки візантійців були обставлені, залежно від прибутків господаря, різноманітними меблями. Прості візантійці сиділи на стільцях за столами, а відпочивали у високих кріслах — римський звичай уживати їжу лежачи зник. Одяг ховали у скрині. У будинках знаті меблі були прикрашені різьбленням, оздоблені коштовним камінням і слоновою кісткою. Ліжка й підлоги вкривалися килимами і звіриними шкурами. У більшості будинків знаті були засклені вікна, вони опалювалися жаровнями з вугіллям й освітлювалися масляними світильниками. Бідняки тулилися в убогих комірках, де з меблів міг бути лише один напханий очеретом матрац.

Їли візантійці зазвичай двічі на день. У будинках знаті влаштовувалися великі бенкети, де гостей пригощали рідкісними стравами. Для більшості простих візантійців звичною їжею були варена риба, боби, хліб, сир, різноманітні овочі та фрукти. У пошані були ви-

Візантійці

Хламида

*Жіночий хітон
у Візантії*

Візантійська сім'я обідає

ноградні та фруктові вина, якими втамовували спрагу, запивали їжу, лікувалися від недугів, настоявши їх на травах.

За одягом візантійця можна було визначити, до якої суспільної верстви він належить. Знать носила одяг, виготовлений із лляних, вовняних, шовкових тканин, прикрашений орнаментом. На бенкети зверху одягали довгий плащ — хламиду. Звичним одягом простих візантійців був хітон — сорочка з грубої тканини, штани, чобітки і короткий плащ. Жінки візантійських багатіїв користувалися косметикою: фарбою для вій і повік, рум'янами, білилами. Заможні жінки й чоловіки носили багато ювелірних прикрас: каблучок, браслетів, застібок на плащах тощо.

Античні римляни приділяли багато уваги громадським справам, а для середньовічних візантійців центром їхнього життя стала сім'я.

Важливе місце в побуті візантійців посідала християнська церква. Усі найважливіші події людського життя були пов'язані з церковними обрядами — хрещення, вінчання, похорон. У кожному будинку були ікони, зображення Христа,

розіп'ятого на хресті. У містах було багато храмів. Кілька разів на день візантійці молилися: ранкова й вечірня молитва були обов'язковими. Особливо поклонялися Богородиці, вважаючи її захисницею грішників, ближчою до людей, ніж Христос.

9. Культура Візантії

За багатівиковий період свого існування Візантія створила потужну і своєрідну культуру, що ввібрала в себе давньоримські традиції. У свою чергу, вона справила великий вплив на розвиток сусідніх народів, особливо південних та східних слов'ян.

Від початку й до кінця існування імперії візантійське суспільство дуже поважало й цінувало знання. Славнозвісний вислів «Ученому — світ, а невченому — тьма» належить візантійському мислителю Іоанну Дамаскіну. Уміння читати й рахувати було вельми поширене серед більшості населення Візантії. Потяг до здобуття знань стимулювала постійна потреба держави в освічених людях, необхідних для поновлення державних урядовців. Освічена людина у Візантії мала

можливість обійняти високу посаду, що відкривало шлях до влади й багатства.

Візантія набагато перевищувала країни Західної Європи за кількістю освічених людей завдяки розвиненій мережі шкіл, що були як безкоштовними — церковні, монастирські, міські, де могли навчатися діти бідняків, так і платними — приватні, для дітей візантійської знаті. Школа мала два ступені: початковий і середній. У початковій школі вивчали три головні цикли наук — «тривіум»: граматику, діалектику та риторіку. Середній ступінь передбачав «квадріум», до якого входили чотири головні предмети: арифметика, геометрія, астрономія та музика. Окрім цих головних наук, у різних школах додатково вивчали етика, право, політика, філософські науки. У першій половині IX ст. при імператорському дворі в Константинополі було відкрито вищу школу. У ній викладали, крім духовних, і світські науки (міфологію, історію, літературу). У 1054 р. в Константинополі відкрився навчальний заклад, який за своїм рівнем наближався до університетів, що виникли набагато пізніше в країнах Західної Європи.

Великі досягнення були зроблені візантійцями в розвитку наукових знань. Учений Лев Математик, один із засновників алгебри (він перший почав використовувати літерні позначення), винайшов у IX ст. світловий телеграф для передачі повідомлень на відстані. За допомогою цього винаходу в столиці дізнавалися про вторгнення арабів на східних кордонах імперії. Він також розробив автоматичні пристрої, що приводилися в дію водою. За їхньою допомогою трон імператора під час бенкетів раптово піднімався вгору. Одночасно статуї левів, що оточували трон, починали ричати й бити хвостами, а

*Візантійський
годинник*

Імператор Константин Багрянородний (913—959) вирішив зібрати всі знання, накопичені людством від початку свого існування. Сотні вчених за його наказом розпочали цю грандіозну працю. Вони написали близько 50 своєрідних «енциклопедій» та окремих трактатів з астрономії, медицини, історії, географії, військового мистецтва, дипломатії та інших наук. Сам імператор також написав кілька творів до цього зібрання наукових знань людства. До нашого часу збереглися праці імператора «Про феми», «Про керівництво імперією» і «Про церемонії імператорського двору».

*Внутрішній вигляд собору
Св. Софії в Константинополі.
(сучасний вигляд)*

Візантійська фреска. Дари волхвів

Стрітєння. Фреска

12 апостолів. Фреска

металеві птахи — літати й щебетати. Ця невелика «вистава» завжди справляла приголомшливе враження на іноземців.

- ▶ Які елементи архітектури, живопису використані в оздобленні храму?

Візантія мала надзвичайно високий для свого часу рівень розвитку будівельної техніки. Ви вже знаєте про храм Святої Софії в Константинополі, побудований у VI ст. за наказом імператора Юстиніана I. Спорудити його було можливо за умови досконалого володіння будівельною справою: умінням виготовляти міцну цеглу, якісний вапняний розчин, укладати цеглу, створювати монументальні бані та ін.

- ▶ У якому році Візантійська імперія припинила своє існування?
- ▶ Хто став її завойовником?

Мозаїка Христос Пантократор

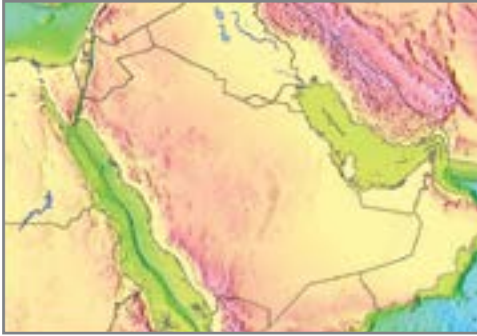

Мозаїка в храмі Св. Софії

Закріпімо знання

1. За правління якого імператора Візантія досягла найбільшого територіального зростання?
2. Назвіть основних ворогів Візантійської імперії за час її існування.
3. Під час правління якого імператора вдалося зупинити наступ арабів?
4. У які століття відбулася слов'янська колонізація балканських володінь імперії?
5. Коли у Візантійській імперії спалахнула боротьба між прихильниками і противниками шанування ікон?
6. Чому в боротьбі Візантії із сельджуками жодна сторона так і не досягла вирішальної перемоги?
7. Чому період правління династії Комнінів історики називали «останнім століттям слави» Візантії.
8. Коли Константинополь був захоплений хрестоносцями?
9. Яку державу називали Латинською Романією? Чи можна вважати Латинську Романію продовженням існування Візантійської імперії?
10. Якими культурними здобутками візантійська культура збагатила світову?
11. Складіть хронологічний ланцюжок ключових подій історії Візантії за період її існування.
12. Визначте історичне значення існування Візантійської імперії.
13. Чим відрізнялася Візантійська імперія від інших держав середньовічної Європи?
14. Чи було падіння Візантійської імперії закономірним явищем?

§ 6. Аравійський халіфат

Аравійський півострів

Бедуїни

1. Аравійський півострів та його населення

Більша частина величезного Аравійського півострова, площа якого дорівнює чверті Європи,— це пустелі й степи. Аравія поділяється на кілька різних за природними умовами областей. На південному заході півострова простягнувся Ємен із родючими землями, багатою тропічною рослинністю. Населення півострова здавна займалося рільництвом і садівництвом. Середина півострова — **Неджд** — величезне посушливе плоскогір'я, де можливе лише кочове скотарство. Річок тут немає, лише сухі русла, що інколи заповнюються дощовими потоками. Життєдайну воду людям дають виключно криниці. Довга смуга вздовж Червоного моря — **Хіджаз** — придатна хіба що для рільництва в окремих оазах. Безмежні простори, особливо на околицях плоскогір'я, залишаються незаселеними.

Природні умови Аравійського півострова спричинили те, що більшість арабів

були кочовиками — бедуїнами («мешканцями пустелі»), які розводили кіз, овець і верблюдів. Життя бедуїна неможливо уявити без верблюда. Ця тварина — постійний супутник і засіб існування кочових арабів.

Бедуїни жили племенами, які поділялися на роди й сім'ї. У них існувала знать — шейхи і саїди, які мали великі отари, рабів та отримували більшу частку здобичі під час війн. Усі члени одного племені вважали себе родичами. Більшість арабів поклонялися різним племінним богам: єдиної релігії в них не існувало. Найшанованішими були бог війни та родючості Астар, богиня місяця Сін, богиня-мати Лат. Уособленнями своїх богів араби вважали рукотворних кам'яних ідолів і природні кам'яні стовпи. Траплялися й нечисленні прихильники іудаїзму та християнства.

Через Хіджаз, уздовж Червоного моря, пролягав старовинний торговельний шлях із Середземномор'я до Африки та Індії, на якому з'явилися великі торго-

вельні центри, які згодом перетворилися на міста — Мекка, Ятриб та ін. Особливо велике значення мала Мекка, що виникла в головному місці зупинки караванів. Її мешканці жили у великих мурованих будинках. Щовесни в Аравії на чотири місяці припинялися війни, розбійницькі напади, і встановлювався загальний мир. У цей час усі араби могли відвідати головне святилище Мекки — Каабу (у перекладі з арабської — «Куб»), у стіну якого було вмуровано чорний метеорит. У цей же час у місті влаштувалися різноманітні змагання й великий ярмарок.

Кааба

Наприкінці VI ст. арабське суспільство охопила криза. Кількість населення півострова збільшилася, бракувало землі. Торгівля занепадала через напади іранців, які прагнули, щоб торговельні шляхи проходили узбережжям Перської затоки і збагачували їхню країну. Погіршення умов життя підштовхувало арабів до думки про необхідність об'єднання, щоб разом вести боротьбу за краще існування, але на заваді цьому стояли різні племінні вірування.

Араби

- ▶ Де розташована батьківщина арабів?
- ▶ Якими були природні умови цього регіону? Розвитку яких занять вони сприяли?

2. Виникнення ісламу та об'єднання арабів

Об'єднанню арабів сприяла поява нової релігії — ісламу (у перекладі з арабської — «покірність»). Людей, які сповідують іслам, називають мусульманами. Засновником цієї релігії став **Мухаммед** (570—632). Це ім'я означає «натхненний», «пророк». У Європі його називали Магометом.

! **Мусульманин** — людина, яка сповідує іслам.

Мухаммед стверджував, що основні положення нової віри йому передані Богом. Учні й послідовни-

Пророк Мухаммед

Мешканець Мекки Мухаммед належав до бідної родини. У шість років він залишився сиротою і став пастухом. Згодом Мухаммед улаштувався вести торговельні справи багатій вдови Хадіджи й почав мандрувати з купецькими караванами. Незабаром він одружився зі своєю господинею і розбагатів. Через деякий час Мухаммед став казати, що чує голос Бога, який наказує йому залишити торгівлю і проповідувати нову релігію. Мухаммед стверджував, що він — знаряддя Боже, наступник пророків Авраама, Мойсея та Ісуса. Близько 630 р. він розпочав проповідувати іслам. Проте не всім жителям Мекки сподобалися заклики Мухаммеда віддавати своє майно бідним і звільняти рабів, тому він був змушений перебраться до міста Ятриба — суперника Мекки. Ятриб, жителі якого в 622 р. прийняли Мухаммеда, почали називати Мединою — містом пророка. Відтоді, із року Хіджри, як називають його мусульмани, ведеться відлік часу в мусульманських країнах. Учення Мухаммеда швидко поширювалося, і 630 р. він переможцем повернувся до Мекки. У 632 р. Мухаммед помер. Його могила в Медині, як і Кааба, є найбільшою святинею мусульман. За релігійною легендою, після смерті пророк разом зі своїм конем знісся на небо.

Фрагмент з Корану

ки записували його слова, а після смерті Мухаммеда всі ці записи було зібрано в одну книгу — Коран (у перекладі з арабської — «читання»).

Основною релігійною вимогою Мухаммеда до арабів була відмова від поклоніння різним племінним богам і визнання існування єдиного бога — Аллаха. «Немає бога, крім Аллаха, і Мухаммед — пророк його» — головна релігійна формула ісламу. Вплив на іслам іудейської та християнської релігій виявляється у визнанні Мойсея та Ісуса пророками й попередниками Мухаммеда. Священне місто іудеїв і християн — Єрусалим — визнавалося й мусульманами.

Для того щоб бути мусульманином, потрібно було визнати та виконувати п'ять основних положень:

1. Вірити в існування єдиного бога — Аллаха.
2. П'ять разів на день виконувати обов'язкову молитву.
3. Раз на рік дотримуватися обов'язкового посту — рамазану — від світанку до заходу сонця.
4. Витратити п'яту частину прибутку на милостиню, щоб звільнитися від гріхів.

5. Один раз за життя здійснити паломництво (відвідання святих місць) до Мекки й Медини.

Мухаммед виклав і «заповіт священної війни». Він вирізнив іудеїв і християн як людей, котрі володіють писанням (Святим Письмом), із якими треба вести шляхетні суперечки, а язичників закликати знищувати.

На початку свого проповідництва Мухаммед засуджував багатіїв, але згодом відмовився від цього. У Корані зазначено, що нерівність серед людей установа Богом, і мусульманин не повинен заздрити тому, хто багатший за нього.

Коран

Одяг мусульманок

Мовою документа

Хадиси (висловлювання й настанови) пророка Мухаммеда

1. Той, кого молитва не стримує від поганих справ, далеко відійшов від Бога.
2. Задоволення від малого — невичерпне багатство.
3. Рай — під стопами матерів.
4. Сором — од віри.
5. Сухість очей — ознака жорстокого серця.
6. Найкращі з вас ті, хто закликає до блага.
7. Велика це зрада, якщо ти нічого не сказав брату, і той (повіривши), підтвердив сказане тобою, а ти збрехав йому.
8. Аби стати брехуном, достатньо повторювати все те, що почув.
9. Аби стати невігласом, достатньо казати все, що знаєш.
10. Приязність до людей — половина розуму.
11. Добре спитати — половина знання.
12. Шукай знання навіть у Китаї, прагнення до знань — обов'язок кожного мусульманина й мусульманки.
13. Учитель і учень — друзі в добрій справі.
14. Кожен, хто загинув, захищаючи своє майно, — святий мученик.
15. Майно мусульманина — кров мусульманина.
16. Бідність — поріг зневіри, а заздрість може змінити призначення людини.

❏ Яке ваше ставлення до настанов Мухаммеда його прихильникам?

❏ Чи містять настанови пророка загальнолюдські ідеали, яких мають дотримуватися люди незалежно від їхніх релігійних переконань? Доведіть свою думку.

Після вигнання з Мекки Мухаммед почав виступати за об'єднання всіх арабів у єдину громаду мусульман. Між Мединою і Меккою розгорнулася війна. Більшість простих жителів підтримували пророка, тому знать була змушена підкоритися Мухаммеду і впустити його до міста. У 630 р., після повернення пророка до Мекки, більшість арабських племен визнали владу Мухаммеда і прийняли іслам.

Приїхавши до Мекки, Мухаммед попрямував до головного святилища — Кааби. Об'їхавши її на коні сім разів, він доторкнувся посохом до чорного каменя і промовив: «Істина прийшла, хай зникне неправда!» Далі наказав знищити майже 300 різних племінних ідолів, що оточували Каабу. Мухаммед оголосив Каабу головним святилищем усіх мусульман, заборонив відвідувати її невірнучим арабам, іудеям та християнам. Кожен мусульманин, за словами Мухаммеда, повинен хоча б раз у житті побувати в Каабі. Головним святилищем її було визнано тому, що, за арабськими переказами, Каабу побудував «праотець євреїв» Авраам для свого сина Ізмаїла, якого араби вважали своїм родоначальником. Авраам, як і мусульмани, вірив у єдиного бога, якому й присвятив цей храм, а язичники, на думку Мухаммеда, згодом опоганили святиню. Тепер Кааба розташована в центрі мечеті аль-Харам — кубічної кам'яної споруди заввишки у п'ятиповерховий будинок. У ній зберігається «чорний камінь», подарований Богом Адамові — першій людині на землі.

Так під прапором ісламу Мухаммед об'єднав арабські племена. На час смерті Мухаммеда під його владою перебувала більша частина племен, що населяли Аравію.

- ▶ Хто вважається засновником ісламу і чому?
- ▶ Де розташована головна святиня арабів? Як вона називається?
- ▶ У якому році відбулося об'єднання арабів під зверхністю Мухаммеда?
- ▶ Як називається священна книга мусульман?

3. Завоювання арабів за часів перших халіфів

Після смерті пророка між його старими прихильниками і знаттю Медини почалися суперечки про спадкоємність. Адже річ була не тільки в тім, хто буде релігійним вождем, а й у тім, хто очолить створену ним державу. Урешті було вирішено, що державою керуватимуть халіфи — «заступники пророка». Надалі кожен правитель арабів називав себе саме так. Перші чотири халіфи, які правили в 632—661 рр., були близькими друзями і родичами Мухаммеда.

Халіфи закликали народ рушати в похід за поширення ісламу, обіцяючи кожному винагороду як за життя, так і по смерті. Світ ісламу перейшов у наступ: розпочалася доба арабських завоювань. Найзначніші загарбання було здійснено

за правління другого халіфа — Омара (634—644 рр.). Араби відвоювали у Візантії Сирію, Палестину, Єгипет і Лівію, а в Ірану — значну частину його західних земель аж до Закавказзя. За переказом, після завоювання Єгипту халіф Омар наказав знищити славнозвісну Александрийську бібліотеку, сказавши: «Усе, що відповідає Корану в стародавніх книгах, є в ньому, а те, що не відповідає, не потрібне мусульманам».

Воєнним успіхам арабів сприяли переваги у військовій тактиці. Вони створили першокласну легку кінноту, що стрімкими атаками наводила жах на піхоту противника і не менш успішно атакувала важких кіннотників ворога. Її поява стала можливою завдяки винайденню китайцями стремен. Саме спершись на них, арабські вершники розрубували шаблями ворогів майже навпіл. Значну роль відіграло й те, що завоювання арабів мали форму «священної війни в ім'я Аллаха». Кожен загиблий на цій війні, як казали халіфи, опинявся в раю й отримував вічне блаженство. Воєнні успіхи надихали на нові походи. У завойованих країнах араби насамперед захоплювали майно багатіїв, тому більшість поневолених бачили в них визволителів. Араби давали релігійну свободу населенню завойованих країн, але водночас різними пільгами заохочували перехід місцевих жителів у мусульманську віру. Унаслідок завоювань виникла величезна держава — Арабський халіфат.

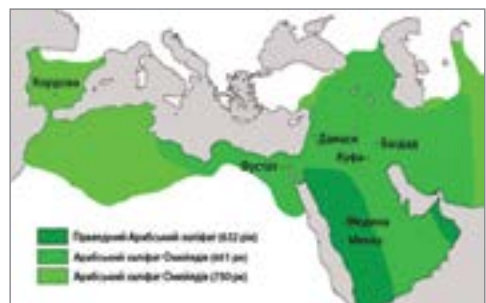
Уже за перших халіфів в Арабському халіфаті розгорнулася боротьба за владу. Вона особливо посилилася за старого й безвольного третього халіфа — Османа (644—656 рр.) і четвертого халіфа — Алі (656—661 рр.). Їх обох убили змовники. Після цього престол захопив намісник Сирії Муавія з роду Омейя. Він став засновником нової династії Омейядів. Так розпочався новий період в історії Арабського халіфату.

- ▶ Які території були захоплені арабами за час правління перших халіфів?
- ▶ Яку назву мала держава арабів?
- ▶ Розкрийте зміст понять і термінів: бедуїн, емір, халіфат.

Арабське військо в поході

- ▶ Завдяки чому арабське військо досягало високої рухливості?
- ▶ Яке основне озброєння арабського воїна?

Халіфат

4. Омейяди та Аббасиди

Муавія відмовився жити в Мецці чи Медині та залишився в Дамаску, що перетворився на столицю халіфату. **Дамаський халіфат Омейядів** проіснував близько 90 років (661—750 рр.). За цей час араби значно розширили свої володіння. До кінця VII ст. арабські завойовники підкорили частину Вірменії, Південний Азербайджан, частину Північної Африки. До 711 р. вони захопили всі африканські володіння Візантії на захід від Єгипту (сучасні Лівія, Алжир, Туніс, Марокко) і дали їм арабську назву Магриб — «Захід».

Мечеть халіфа Омара

У 711 р. араби розпочали завоювання Іспанії, де жили вестготи. Полководець Джебель аль-Тарік із військом у 7 тис. кіннотників переправився через протоку Геркулесові стовпи, названу пізніше його ім'ям (Гібралтар). Він розгромив вестготів і дуже швидко підкорив майже всю Іспанію.

Араби спробували підкорити і Франкське королівство, проте зазнали поразки під Пуатьє. На сході арабські полководці просунулися вглиб Середньої Азії, оволо-

діли Хівую, Бухарою, Самаркандом, завоювали Афганістан і північно-західну частину Індії до річки Інд. Три рази здійснювали араби походи на Константинополь, у 717—718 рр. протягом року тримали його в облозі, однак підкорити так і не змогли.

Унаслідок завоювань кордони халіфату Омейядів простяглися від Атлантичного океану на Заході до Китаю та Індії на Сході. За своїми розмірами Арабський халіфат перевищував Римську імперію за часів її розквіту чи державу Александра Македонського.

У 750 р. Омейядів скинула іранська та іракська знать, невдоволена засиллям сирійсько-арабських можновладців. Халіфом став **Абул-Аббас Кривавий**, за наказом якого було знищено всіх Омейядів. Він заснував нову династію Аббасидів, що правила в 750—1055 рр. Столицю халіфата було перенесено до Багдада в Іраку. Багдадський період історії халіфату називали «золотим віком Аббасидів», часом небаченої розкоші халіфів.

Столиця Аббасидів уражала сучасників своїми розмірами, численними палацами, парками халіфа та його приближених.

На величезних ринках Багдада можна було зустріти купців із найвіддаленіших країн світу — візантійців, китайців, індійців, малайців. Тут продавали шовкові тканини з Китаю, екзотичні пахощі з Індії, хутра з далеких слов'янських країн. Купці й мореплавці розповідали про дивовижні далекі землі. Не дивно,

що і ті часи, і сам багдадський халіф Гарун аль-Рашид стали прототипами героїв казок «Тисяча і одна ніч».

- Назвіть династії правителів арабської держави.

5. Суспільний лад халіфату

За перших чотирьох халіфів державою керувала вища релігійна особа, яку обирали з друзів і родичів Мухаммеда. Після приходу до влади Омейядів посада халіфа стала спадковою. Халіфат перетворився на теократичну монархію, що набула рис східної деспотії — форми державного устрою, за якої монарх має необмежену законодавчу і судову владу, ні перед ким не відповідає за свої вчинки, тримається на насильстві й терорі.

Арабський халіфат був державою, створеною внаслідок завоювань різних народів. Утримувати їх у покорі можна було лише силою. Для цього халіфи створили величезну постійну армію — до 160 000 вояків, а для власного захисту — палацову гвардію.

Як і всі попередні імперії, створені в результаті завоювань, Арабський халіфат занепав і розпався. Причин розпаду Арабського халіфату було декілька. По-перше, халіфат силою об'єднав народи, які мали різну історію та культуру. Відтоді, як вони опинилися під владою арабів, їхня боротьба за незалежність не припинялася. По-друге, влада халіфів, що жили в розкоші, а управління державою доручали своїм наблизеним, що далі, то більше слабшала. Еміри (намісники халіфів), які управляли на місцях, намагалися зробити свої володіння і владу спадковими, щоб бути незалежними від халіфа.

Усе це призвело до того, що від кінця VIII ст. до початку XI ст. халіфи втратили більшість своїх володінь. У 1055 р. Багдад завоювали турки-сельджуки, і халіфат припинив своє існування.

- Скільки років проіснував Арабський халіфат?

За арабськими законами вся земля належала халіфам, які лише тимчасово поступалися її частинами своїм слугам. Після смерті вельможі все його майно переходило до скарбниці халіфа, і лише від бажання і прихильності халіфа залежало, чи отримає нащадок померлого якийсь спадок.

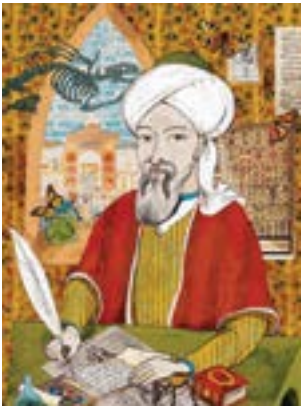
Величезна кількість чиновників стежила за сплатою податків до скарбниці халіфа. Існували три основні види податків: харадж — земельний податок; джизія — подушне, що сплачували немусульмани; зякят — десятина, що надходила в розпорядження халіфа. Судочинство здійснювалося на основі Корану і Сунни — книги доповнень до Корану. Проте не всі араби вважали Сунну священною книгою, рівною за значенням Корану. За часів Омейядів мусульманський світ розколовся на сунітів, які визнавали Сунну і підтримували халіфа, та шіїтів, які не визнавали Сунни і не підтримували Омейядів.

Арабський ринок

Арабська зброя

Арабський філософ

6. Культура халіфату

Доба Арабського халіфату збагатила світ визначними культурними досягненнями. Хоча ми й називаємо цю культуру арабською, це не зовсім правильно, оскільки вона увібрала в себе культури народів, підкорених арабами. Араби проявили рідкісну здатність засвоювати знання і традиції підкорених народів. Більше того, вони змогли поєднати культурні досягнення різних країн в одне ціле на основі ісламу та арабської мови. Арабська мова стала офіційною: на ній склалися документи, велися переговори і правила молитви. Крім того, вона стала мовою науки і культури всього мусульманського Сходу.

Найвагоміший внесок зробили араби в розвиток природничих, точних наук, філософії та медицини. Вони вивчали й перекладали арабською мовою праці

Арістотеля, Гіпократу, Евкліда, Птолемея. У Багдаді, Кордові, Каїрі існували вищі школи, у яких поряд із Кораном вивчалися світські науки. Ці вищі школи стали зразками для майбутніх західноєвропейських університетів. У Каїрі, Кордові та інших містах існували величезні бібліотеки, де було зібрано сотні тисяч книг. Швидкому поширенню книг сприяло те, що у VIII ст. араби запозичили з Китаю мистецтво виготовлення паперу. У Багдаді, Дамаску, Самарканді діяли великі обсерваторії. Арабські астрономи відкрили багато зірок і склали карти зоряного неба, визначили окружність Землі.

Арабські математики створили алгебру; саме вони стали широко використовувати цифри, що були винайдені в Індії, але відомі нам як арабські.

Араби першими стали робити вівісекцію — розтини живих тварин із метою дослідження функцій частин організму і причин захворювань. У галузі медицини особливо уславився Ібн Сіна (980—1037 рр.), відомий у Європі під ім'ям Авіценна. У своїй головній праці «Канон медичної науки» він використав досвід античних, індійських і середньоазійських лікарів. Ця праця багато століть

була настільною книгою лікарів Сходу і Заходу.

Арабські мандрівники (Ібн Фадлан, Аль-Масуді, Ібн Русте та інші) першими відвідали країни, що не були навіть відомі у Європі. Залишили вони й унікальні описи життя східних слов'ян у IX—X століттях.

У IX ст. жив співак і музикант Зір'яб. Він співав і музикував у багдадському палаці знаменитого халіфа Харуна ар-Рашида. Пізніше музикант переселився до Іспанії.

Арабським мандрівникам (Ібн Фадлан, Аль-Масуді, Ібн Русте та ін.) був відомий значно більший світ, ніж європейцям. Для морських мандрівок араби створили зручний і надійний корабель — дау, точні карти і навігаційні прилади.

Нарешті, для всіх часів і народів неперевершеною пам'яткою арабської літератури залишається збірка казок «Тисяча і одна ніч», що ввібрала в себе казки різних народів арабо-мусульманського світу.

Швидко розвивалися різноманітні жанри поезії. Одним із найвідоміших поетів був Фірдоусі. Він створив величезний епос «Шахнаме» («Книга царів»), у якому описуються діяння персидських шахів.

Розквіт Арабського халіфату відзначився значним будівництвом. Зводилися величні мечеті, дворці халіфів, мавзолеї-гробниці, фортеці.

Араби вміли організувати свій побут. Поєднавши традиції античності, Візантії, Персії, вони створили витончену східну розкіш — найтонші тканини, кераміку, скло, прикраси, зброю. Великих успіхів арабська культура досягла в прикрашанні палаців і вирощуванні садів. Уміли араби організувати й дозвілля: полювання й застілля, шахи й нарди, музика й танці. Арабам належить винахід такого популярного тепер музичного інструмента, як гітара.

Велику популярність в арабів мали лазні, що були не тільки місцем, де милися, а й своєрідними клубами, де зустрічалися друзі. За столом араби запровадили перемену страв, миття рук, користування зубочистками.

Зір'яб

Ібн Фадлан

Арабська культура мала великий вплив на Західну Європу. Захоплена арабами Іспанія стала джерелом, звідки у європейські країни поширювалися наукові знання. Європейці-християни приїздили вчитися до Кордови, яку вони називали «світлою красою світу, юним дивним містом, сяючим у блиску своїх багатств». Звідси вони привозили до Європи перекладені арабською мовою праці вчених давнини. У європейських монастирях існували центри перекладу праць з арабської мови на латину. Так, завдяки арабам, середньовічна Європа дізнавалася про наукові досягнення різних часів і народів.

- Складіть перелік досягнень арабської культури.

Головною спорудою мусульманського Сходу була мечеть. Зовні мечеті часто нагадували фортеці, обнесені глухими стінами з мінімумом прикрас. До стін мечетей приєднувалися високі мінарети, із яких п'ять разів на день віруючих закликали до молитви. Проте зовсім інша картина відкривалася віруючим, які ввійшли до мечеті. Спочатку вони потрапляли до прямокутного двору, обнесеного арочними галереями. У центрі двору часто був розміщений фонтан для обмивання. Із двором поєднувався зал для молитов. Стеля залу трималася на рядах колон. У найвідомішій Кордовській мечеті (VIII—X ст.) нараховується близько тисячі мармурових колон. Вона освічувалася 250 люстрами із 7 тис. лампами. Найкрасивішою вважається Каїрська мечеть (XIV ст.). Святим місцем у мечеті є міх раб — ніша в стіні, повернута в бік Мекки, яка прикрашена різьбленням і мозаїкою. Ті, що моляться, завжди повернуті до міх раба. У мечетях немає ані ікон, ані фресок. Іслам забороняє зображати Бога і поклонятися будь-яким зображенням. Проте інтер'єр мечеті прикрашений численними арабесками — переплетеними між собою лініями, геометричними фігурами і квітами. Арабески виконані мозаїкою, різьбленням, інкрустацією. Поряд з орнаментом на стінах мечетей багато написів (вислови з Корану), які самі нагадують орнамент (в'язь). Це мистецтво каліграфії, яким араби володіли віртуозно.

Закріпімо знання

1. Визначте причини появи ісламу. Чого навчає мусульманська релігія? Які основні положення ісламу?
2. Чому саме Аравія стала колыскою нової світової релігії? Чому іслам досить швидко поширився серед арабських племен?
3. Куди були спрямовані воєнні походи арабів? Які території їм удалося завоювати? Поясніть, чому арабські завоювання були здійснені відносно швидко і з невеликими силами.
4. За якого халіфа були здійснені найбільші завоювання арабів?
5. Які битви поклали край просуванню арабів у Європу?
6. Що зумовило розпад і занепад Арабського халіфату? Коли припинив своє існування Арабський халіфат?
7. Завдяки чому арабська культура досягла значних здобутків? Які її вигоди?
8. Чим суспільний лад халіфату відрізнявся від ладу Франкського королівства за часів Хлодвіґа?

Практичне заняття

«Вплив перших середньовічних імперій на європейську історію»

Мета. Визначити вплив перших середньовічних імперій на європейську історію.

Хід роботи

1. Розгляньте карту і визначте.

А) Які регіони світу охопили своїм впливу три найбільші держави раннього середньовіччя (Візантійська імперія, імперія Карла Великого, Арабський халіфат)?

Б) Які регіони були перетином їхніх інтересів (впливу)?

В) Яка з імперій проіснувала найдовше?

2. Дайте відповіді на питання.

А) Чи можна вважати конфлікт між імперіями релігійним? Свою думку обґрунтуйте.

Б) Які архітектурні пам'ятки можна вважати символом: Візантійська імперія, імперія Карла Великого, Арабський халіфат?

3. Обговоріть у групах.

Як вплинули три великі держави раннього середньовіччя на подальший розвиток?

А) В релігії.

Б) В державотворенні.

В) В соціальних відносинах.

4. Зробити висновок відповідно до мети роботи.

Узагальнення за темою

Запитання та завдання на узагальнення за темою «Народження середньовічного світу. Особливості його розвитку»

1. Чому лімес не став серйозною перешкодою для проникнення варварів у межі Римської імперії?
2. Чому палацовий переворот 476 р. вважається кінцем Західної Римської імперії?
3. Поясніть, чому в Італії остготи і римляни не об'єдналися в один народ, а франки і ґалло-римське населення досить швидко об'єдналися між собою.
4. Хлодвіґ тривалий час відмовлявся прийняти християнство, незважаючи на всі вмовляння дружини-християнки. Як ви вважаєте, які аргументи «за» й «проти» щодо прийняття християнства були в Хлодвіґа?
5. Складіть хронологічну таблицю основних подій з історії Франкського королівства та імперії Карла Великого.
6. Поясніть значення понять і термінів: Велике переселення народів, міґрація, варварські королівства, халіфат, арабський світ, іслам, Коран, василевс, імперія, арабески, іконоборство.
7. Складіть історичний портрет одного з визначних історичних діячів: Хлодвіґа, Карла Великого, Мухаммеда, Юстиніана I, Василія II Болгаробойця.
8. Чи був Верденський поділ імперії Карла Великого закономірним явищем?
9. Завдяки чому франки та візантійці зупинили арабські завоювання?
10. Незабаром після смерті Юстиніана I Візантія втратила більшість із того, що було ним завойовано. Поміркуйте, що завадило візантійцям відновити Римську імперію в колишніх її межах.
11. Розшифруйте образний вислів сучасного англійського історика Н. Дейвіса: «Візантійська імперія, відновлена після вигнання латинських імператорів, скидалася на тінь власної тіні».
12. На прикладі життя Мухаммеда поясніть суть вислову «немає пророка у своїй вітчизні».
13. Чим можна пояснити швидке поширення ісламу серед арабів та підкорених ними народів?
14. Порівняйте арабські завоювання з навалою варварів на Римську імперію. Чого в них більше: подібного чи відмінного?

15. Чи правильно називати мусульманську культуру арабською? Свою думку обґрунтуйте.
16. Чому каліграфія стала одним із головних мистецтв мусульман?
17. Чому доли Західної Європи й Візантії були протилежно різними: перша тільки набирала сили, друга — хилилася до занепаду?
18. Виконайте завдання за історичною картою:
 - Покажіть варварські королівства, що утворилися на теренах Західної Римської імперії; території, що захопили франки після їх переселення за межі Рейну.
 - Визначте, на території яких сучасних країн розташовувалася імперія Карла Великого.
 - Укажіть межі поділу імперії Карла Великого.
 - Окресліть межі арабських завоювань.
 - Обведіть кордони Візантійської імперії у час її найбільшого розширення.
 - Які народи претендували на спадщину Візантії?

Завдання для тематичного оцінювання

1. У якому місті в 843 р. був підписаний договір про розподіл Франкської держави між синами Людовика Благочестивого?
 А Аахен;
 Б Париж;
 В Верден;
 Г Равенна.
2. Які племена створили наймогутніше варварську державу у Західній Європі, що згодом трансформувалася на імперію?
 А остготи;
 Б вандалі;
 В бургунди;
 Г франки.
3. Яка подія дала поштовх Великому переселенню народів у IV—VI ст.?
 А навала кочових орд гунів;
 Б поділ Римської імперії на Західну і Східну;
 В утвердження християнства в Римській імперії;
 Г захоплення готами Риму.
4. Який король навернув франків до християнства?
 А Хільперик;
 Б Хлодвіг;
 В Піпін Короткий;
 Г Карл Великий.
5. На фото зображено кінну статую засновника...
 А Арабського халіфату.
 Б Франкської імперії.
 В Священної Римської імперії.
 Г Візантійської імперії.
6. Який народ чинив найдовший опір Карлу Великому під час його завойовницьких походів?
 А сакси;
 Б авари;
 В готи;
 Г лангобарди.

7. У період правління якого імператора Візантія досягла максимального територіального розширення?

- А Юстиніана I;
 Б Костянтин Багрянородний;
 В Олексій I Комнін;
 Г Костянтин XI.

8. Назвіть місто, біля якого турки-сельджуки у 1071 р. розбили візантійське військо, що дозволило їм утворити Іконійський султанат

- А Анкара.
 Б Манцікерт.
 В Антіохія.
 Г Едеса.

9. Зображений храм був окрасою столиці:

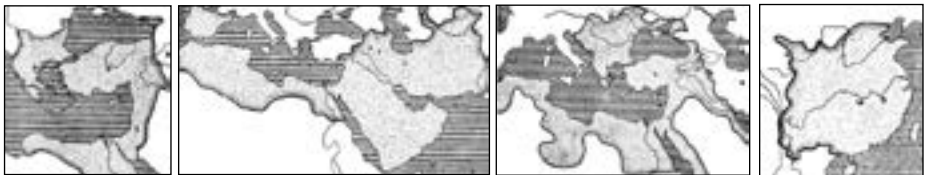
- А Візантійської імперії.
 Б Арабського халіфату.
 В Франкської імперії.
 Г Священної Римської імперії.

10. Від якого року мусульмани ведуть своє літочислення?

- А 622 р.
 Б 632 р.
 В 661 р.
 Г 732 р.

11. На якій карті зображено Східну Римську імперію?

- А Б В Г

12. Одним з наслідків арабських завоювань стало поширення

- А християнства.
 Б ісламу.
 В буддизму.
 Г поганства.

Зміст

Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу.....	3
Вступ. Що таке історія середніх віків?.....	6
Розділ I. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ	13
§ 1–2. Народження середньовічної Європи	14
§ 3. Людина в Середньовіччі	28
§ 4–5. Візантійська імперія.....	34
§ 6. Арабський халіфат	52
<i>Практичне заняття</i> «Вплив перших середньовічних імперій на європейську історію».....	64
Узагальнення за темою.....	65
Завдання для тематичного оцінювання.....	67
Розділ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	69
§ 7. Середньовічне європейське суспільство	70
<i>Практичне заняття</i> «Рицарські традиції. Замки. Життя селян».....	84
§ 8. Християнська церква в V—XI ст.....	86
§ 9. Виникнення середньовічного міста. Ремесло і торгівля в середньовічному місті	93
<i>Практичне заняття</i> «Розвиток техніки та повсякденне життя людини у середні віки. Житло, одяг, сім'я.	103
Завдання для тематичного оцінювання.....	111
Розділ III. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X—XV ст.	113
§ 10. Північна Європа у VIII—XI ст.	114
<i>Практичне заняття</i> «Походи вікінгів та норманські завоювання»	121
§ 11. Епоха хрестових походів.....	123
§ 12. Держава в середньовічній Європі.....	135
§ 13. Франція.....	142
§ 14. Англія.....	159
<i>Практичне заняття</i> «Велика хартія вольностей»	175
§ 15. Німеччина.....	178
§ 16. Країни басейну Середземного моря.....	189
Завдання для тематичного оцінювання.....	200
Розділ IV. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	203
§ 17. Християнська церква у XII—XV ст.....	204
§ 18–19. Середньовічна культура Західної Європи	211
<i>Практичне заняття</i> «Християнські храми у житті середньовічних європейців»	227
Завдання для тематичного оцінювання.....	230
Розділ V. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ	233
§ 20–21. Центральна та Східна Європа.....	234
§ 22–23. Північно-Східна Русь. Утворення та зміцнення Московської держави	254
<i>Практичне заняття</i> «Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій»	274
Завдання для тематичного оцінювання.....	279
Розділ VI. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД	281
§ 24. Особливості розвитку країн Сходу. Середньовічна Індія	282
§ 25–26. Середньовічний Китай.....	290
§ 27. Утворення Османської імперії	301
Завдання для тематичного оцінювання.....	310

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Головний редактор *Богдан Будний*

Редактор *Василь Герасимчук*

Обкладинка *Володимира Басалиги*

Комп'ютерна верстка *Нелі Домарецької*

Підписано до друку 12.01.2015. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура CentSchbook. Умовн. друк арк. 25,92. Умовн. фарбо-відб. 103,68.

Видавництво «Навчальна книга — Богдан»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 4221 від 07.12.2011р.

Навчальна книга — Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002

Навчальна книга — Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008

тел./факс (0352) 52-06-07; 52-19-66; 52-05-48

office@bohdan-books.com

www.bohdan-books.com

ISBN 978-966-10-4111-5

